

UDK: 316.356.4(=861+=862):800](497.1)“18”
808.62+808.61](497.1)“18”
323.1(497.1)“18”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. 05. 1999.

Željko Holjevac

*Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, Zagreb
zeljko@maipdi.ipdi.hr*

JEZIK I NACIJA U HRVATSKIM I SRPSKIM NACIONALNIM IDEOLOGIJAMA: STARČEVIĆEVA POLEMKA IZ 1852. GODINE*

SAŽETAK

U prilogu se na primjeru Starčevićeve polemike iz 1852. godine raščlanjuju neki aspekti nacionalnih shvaćanja, određene ideološke konstrukcije i sudovi, njihove sličnosti i razlike te polemike u Hrvata i Srba oko polovice 19. stoljeća. Posebno se *ad hoc* analizira ideološka opreka »Sprachnation« (jezična nacija) vs. »Staatsnation« (državna nacija) u obzoru hrvatsko-srpskih interakcija toga vremena. Tijekom procesa hrvatske i srpske nacionalne integracije u 19. stoljeću, Ante Starčević (1823–1896.) je u Hrvatskoj 1852. poveo polemiku (kao oblik nacionalne komunikacije) sa *Srbskim Dnevnikom* iz Novog Sada koji je osporio hrvatsko ime i jezik. Istaknuo je vrijednost i povijesnost, štoviše »klasičnost«, hrvatskog jezika i osporio srpski jezik. Kada je u anonimnom članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi«, objavljenom u *Srbskim Novinama* u Beogradu, opetovano formulirano poricanje hrvatskog imena i jezika, Starčević je u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinama«, objavljenom u *Gajevim Narodnim Novinama* u Zagrebu rujna 1852., porekao Srbima nacionalnu vrijednost i posebnost, ime i jezik. Analizom temeljnih pojmova koji konstituiraju »govor nacionalne komunikacije« izveden je pokušaj formuliranja postavke o suprotstavljenosti ideološke konstrukcije pripadnosti naciji na temelju jezika (»Sprachnation«) naspram ideološke konstrukcije koja polazi od shvaćanja nacije kao političkog naroda (»Staatsnation«), primijenjenih na ovu studiju slučaja.

KLJUČNE RIJEČI: Starčevićeva polemika, Hrvati, Srbi, »Sprachnation«, »Staatsnation«, nacionalna komunikacija

* Rad na ovoj temi izvorno je iniciran u okviru izbornoga kolegija »Problemi povijesnih istraživanja nacija i nacionalnih ideologija« akad. god. 1994/95. kod prof. dr. Drage Roksandića na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu; konceptijski je oblikovan tijekom sljedećih godina u komunikaciji unutar neformalnoga studentskog istraživačkoga kruga koji je također vodio profesor Roksandić, a u završnom je obliku priveden kraju u najnovije vrijeme u suradnji s prof. dr. Nikšom Stančićem, profesorom na istom fakultetu. Zahvaljujem obojici profesora na korisnim idejama i dobroj suradnji. Zahvalnost dugujem i drugim suradnicima, osobito kolegici Maji Brkljačić iz Zagreba. Različiti prijedlozi i sugestije uvelike su mi koristili pri završnom oblikovanju ovog priloga.

1. Uvodne napomene

Složen i slojevit proces hrvatske i srpske nacionalne integracije, tj. proces preobrazbe tradicionalne hrvatske i srpske etničke/narodnosne zajednice u moderne nacije u 19. i dijelu 20. stoljeća (Gross, 1981: 175–190; Korunić, 1989: 72–75; Stančić, 1980: 12–13) bio je u 19. stoljeću, »vijeku narodnosti«, obilježen mozaiikom neriješenih problema i otvorenih pitanja imanentnih prirodi procesa tvorbe nacija (Nationsbildungsprozess). Važna kockica u tom mozaiku bile su i česte polemike kao rezultat sučeljavanja raznolikih idejnih i/ili ideoloških stavova i shvaćanja, predodžbi i konstrukcija, pravaca i koncepcija proizišlih iz različitih sustava vrijednosti, ideja i ideologija (Korunić, 1996: 151–157) u Hrvata i Srba što ih je u duljem razdoblju oblikovao njihov međusobno različit povijesni razvoj. Konačno, »narodi nisu sasvim slični. Oni nisu bili slični u siromaštvu, pa nisu slični ni u rasakoš« (J.-F. Revel, prema Gellner, 1983: 118). Njihove su sličnosti i razlike prepoznatljive osobito u međusobnim komunikacijama.

Polemike su zapravo bile jedan od oblika nacionalne komunikacije u kontekstu hrvatsko-srpskih interakcija toga vremena. Njihovi su akteri na objema stranama po prirodi stvari ulazili u često vrlo oštre sporove među sobom te usmene i/ili pismene prepirke, dugotrajne ili kratkotrajnije, iznoseći argumente i protuargumente – ponajviše u tisku (tada osnovnom mediju komunikacije), ali i na druge načine – i vodeći polemičkim tonovima prožete raspre u kojima su branili vlastite teze te manje ili više kritički pobijali ili osporavali protivničke teze. Tako je u Hrvatskoj 1852. Ante Starčević (1823–1896.) poveo polemiku sa *Srbskim Dnevnikom* koji je osporio hrvatsko ime i jezik. Rasvjetljenje obzorja polemike na temelju, sekundarnom literaturom potkrijepljene, tekstualno-kompjutorske analize učestalosti i slaganja temeljnih pojmova (imenica) koji konstituiraju »govor nacionalne komunikacije«¹ u anonimnom članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« (*Beogradske Novine*, Beograd, 1852, br. 92) i Starčevićevom »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim novinam« (*Narodne Novine*, Zagreb, 1852, br. 189 i 221; Krtalić, 1982: 161–169), predmet je ovoga priloga.

2. Osnove polemike u mikroperspektivi (Ante Starčević oko 1850.)

Prije analize društveno-povijesnih prilika i okolnosti u kojima je došlo do polemike potrebno je u kratkim se crtama osvrnuti na Starčevićev *curriculum vitae* i ukazati na njegovo mjesto u kontekstu vremena koje je neposredno prethodilo polemici.

¹ To su npr.: 1. narod (puk itd.) + njegovo ime (Hrvati, Srbi); 2. zajednica i društvo; 3. jezik; 4. kultura; 5. vjera; 6. mentalitet; 7. ideologija i mit; 8. gospodarstvo; 9. teritorij (domovina itd.); 10. politika; 11. država; 12. nacija itd.

Dr. Ante Starčević utemeljitelj je moderne hrvatske državotvorne misli. Rođen je 23. svibnja 1823. u Velikom Žitniku kod Gospića u Lici (tada dijelu hrvatsko-slavonske Vojne krajine). Školovao se u Lici (obližnjem Klancu i Smiljanu), Zagrebu, Senju i Budimpešti, gdje je 1846. promaknut u čast doktora filozofije. Zajedno s Eugenom Kvaternikom (1825–1871.) položio je u drugoj polovici 19. stoljeća temelje Stranci prava. Uređivao je pravaški list *Sloboda* i bio vrlo djelotvoran kao saborski zastupnik, pisac i ideolog. Zbog svojih je nazora i postupaka u više navrata bio proganjan, hapšen i zatvaran. Bio je najistaknutiji borac za hrvatsku nacionalnu ideju svoga vremena. Umro je 28. veljače 1896. u Zagrebu. Prema vlastitoj želji, pokopan je na groblju u Šestinama kraj Zagreba (usp. Horvat, 1990).

Starčević je u pedesetim godinama 19. stoljeća, u sjeni Bachova apsolutizma (1852–1859.), razvio književnu djelatnost, a potpuno je izgradio i ona idejna i ideološka shvaćanja nacionalne prirode koja je zadržao, gajio i promicao do kraja života. Do početka pedesetih godina on se u svojim pogledima još kretao uglavnom u okvirima ilirskih koncepcija, težeći npr. u »Pozivu k predplati na Hrvatsku rečoslovicu« potkraj 1851. za sjedinjenjem »na jugu živućih Slavjana«, »zasad barem u jeziku književnom« (Šidak, 1971: 128). Kasnije je svoja rana ilirska iskustva opravdavao nužnošću političke socijalizacije: »Za ilirstva nebiaše druga nego da budeš ilir ili magjaron« (vidi: Stančić, 1997: 38). Međutim, baš su oko sredine 19. stoljeća došli do izražaja različiti momenti koji će postati znakovitima za njegov daljnji misaoni razvoj.

Kad je, primjerice, Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864.), reformator srpskoga književnog jezika, objavio 1849. svoj spis *Kovčezić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (napisan još 1836.), istupivši u njemu s tezom »Srbi svi i svuda« (vidi: Krtalić, 1982: 131–157) i poistovjećujući srpski narod sa svim pučanstvom koje govori štokavskim narječjem (kajkavci su pribrojani Slovencima, a samo su čakavci proglašeni »ostacima« Hrvata), Starčević je odlučno reagirao osporavajući tu tvrdnju, ustavši tako kao prvi hrvatski antivukovac (Novak, 1967: 297) polemički u obranu hrvatstva.

Pišući ljeti 1850. predgovor svom izdanju *Razvoda istrainskog od god. 1325.*, koji je iz glagoljice transliterirao u latinicu, Starčević je kao »po sve pute stvar jako zlamenitu« ocijenio činjenicu da se mješavina svih triju hrvatskih narječja i »krajinskog« govora u tom srednjovjekovnom spomeniku naziva hrvatskim jezikom. Smatrao je, štoviše, da taj spomenik prožima »hrvatski narodni ponos, kome kod nas ni traga neima«. Godine 1851. osudio je uporabu srpskog imena za narodne pjesme koje je objavio Karadžić, a u tekstovima što ih je potpisivao punim imenom počeo je rabiti ekavicu, kojom se – iako podrijetlom ikavac – kasnije dosljedno služio (Šidak, 1973: 23).

Afirmirajući hrvatstvo, odnosno negirajući srpstvo, on je 1852. prvi put posve jasno pokazao da je potpuno odbacio tradicije ilirizma.

3. Osnove polemike u makroperspektivi (Bachov apsolutizam)

Razumijevanje izvorišta polemike i okolnosti koje su do nje dovele (kao i Starčevićeve uloge u tome) pretpostavlja kratak osvrt i na društveno-povijesne

prilike u kojima su se strukturirali okvirni uvjeti za pojavu polemike. Dakako, njegovo je težište na orisu tadašnje hrvatske zbilje, jer je polemika (koja je, uza svo uvažavanje pluralizma u onodobnim hrvatsko-srpskim interakcijama u habsburškim okvirima i/ili izvan njih, ipak u prvom redu reflektirala na hrvatsku situaciju) prepoznatljiva prije svega u hrvatskom kontekstu.

Nakon pobjede reakcije nad revolucionarnim zbivanjima 1848/49. u Habsburškoj Monarhiji, oktroyanim (nametnutim) ustavom donesenim 4. ožujka 1849. (koji je 6. rujna te godine proglašen i u Hrvatskoj i Slavoniji), uveden je u sve zemlje podunavske Carevine centralističko-apsolutistički poredak. Dvije godine kasnije, novi vladar, austrijski car Franjo Josip I. (1848–1916.), 31. prosinca 1851. proglašava Silvestarski patent kojim je ukinut i taj ustav, a s njim i ustavni poredak. Tada je uveden otvoreni apsolutizam (ili neoapsolutizam) koji se, prema njegovu najistaknutijem predstavniku, ministru unutarnjih poslova Alexandru Bachu (1813–1893.), obično naziva Bachovim apsolutizmom.

Unatoč svome u osnovi reakcionarnom karakteru, habsburški neoapsolutizam podupirao je u civilnoj (banskoj) Hrvatskoj i Slavoniji modernizaciju »izvana«. U vrijeme Bachova apsolutizma (1852–1859.) državnim su posredovanjem provedene reforme i preobrazbe u političkoj, sudskoj i financijskoj upravi, poreznom sustavu i nadzoru pučanstva. Uvedeno je moderno sudstvo, politička uprava i novi porezni sustav, a provedene su i mnoge druge mjere. Patentima o zemljišnom rasterećenju iz 1853. i 1857. omogućeno je postupno ukidanje feudalnih odnosa u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, što je izazvalo ne samo previranja na selu nego i promjene u tradicionalnim društvenim slojevima i ustanovama. U prometu, komunikacijama i gospodarstvu uvedene su tih godina također mnoge novine, premda ograničena domašaja. Za apsolutizma je utemeljeno i moderno školstvo (organizacija i napredak osnovnog školstva, moderne gimnazije i Pravoslavna akademija u Zagrebu). Zagrebačka biskupija podignuta je potkraj 1852. papinskom bulom na čast nadbiskupije, a dotadašnji biskup Juraj Haulik postao je nadbiskupom. U Hrvatskoj i Slavoniji proglašen je te godine austrijski *Opći građanski zakonik*. Kultura se, premda u otežanim uvjetima (tisak je, primjerice, podlijegao oštroj cenzuri), ipak razvijala, dakako u građanskom smjeru. Bitno sredstvo modernizacije »izvana« bila je germanizacija (Gross, 1985: 11–369, 401–433). Modernizacija je, unatoč određenim nedostacima, ipak bila važna, među ostalim i za nacionalno-integracijske ideologije i procese u hrvatskom obzorju.

Razina integracije hrvatske nacije kao nove zajednice u nastajanju u tom »prijelaznom« i »kriznom« razdoblju (1850–1860.) odgovarala je, prema teorijskome modelu triju faza (A, B, C) češkog povjesničara Miroslava Hrocha (Hroch, 1979: 23–40), u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji prijelazu između faza B i C, u Vojnoj krajini bazi B/B i C, u Dalmaciji (početnoj) fazi B, u Istri kraju faze A i pripremama za fazu B, a u Bosni i Hercegovini (tada dijelu Osmanlijskog carstva) fazi A (Gross, 1981: 188; usp. Rokсандić, 1991: 161–162). Faza A predstavlja pripremno razdoblje, vrijeme intelektualnog okupljanja i idejnog sazrijevanja. Pod fazom B podrazumijeva se razdoblje preporodne agitacije s inicijalnim impulsima i emancipacijom novih ideja od strane preporodne inteligencije. Faza C pretpostavlja u osnovi

završen preporodni proces koji polako prerasta u narodni/nacionalni pokret i/ili integraciju s povratnim impulsima koji se većinom strukturiraju u narodu. Iako mu se, kao i svim teorijama prema modelu, mogu izreći opravdane zamjerke (Korunić, 1996: 150), Hrochov je model na deskriptivnoj razini uporabljiv.

Hrvatski narodni/nacionalni preporod – ilirski pokret u Hrvata tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, Vukova jezikoslovna reforma u Srba u prvoj polovici 19. stoljeća, hrvatski pokret 1848/49. uz istovremeni pokret vojvođanskih Srba, borba za samostalnu srpsku državu početkom 19. stoljeća i njezino postupno izgrađivanje tijekom toga stoljeća mogu se, uz nezaobilazne modernizacijske procese, ocijeniti bitnim momentima kojima je u nacionalnointegracijskim procesima u Hrvata i Srba otvoreno sučeljavanje različitih shvaćanja, ideologija, pravaca i koncepcija o nacionalnom pitanju u obzoru hrvatsko-srpskih interakcija oko sredine 19. stoljeća.

Prema Gellneru, pravi se nacionalizam nikada nije razvijao glatko (Gellner, 1983: 58 i dalje). Ako mu pristupimo s gledišta međusobnih komunikacija naroda i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe u 19. stoljeću, možemo ga promatrati i u svjetlu traganja za optimalnim modalitetom samorazvitka i samoodređenja nacionalnog identiteta, konstrukcije kolektivnoga u prožimanju političkog procesa i kulturne promjene (Giesen, 1991: 12–13; usp. Eisenstadt, 1991: 21–38) u Hrvata i Srba te, dakako, na odgovarajući način i u drugih naroda. Pretpostavka je, naime, svakog traganja potreba za sustavom. Kakav se sustav odabire, ovisi o tome kakav je tko kao pojedinac, dok se na razini kolektivne zbilje mogu prepoznati subjektivni razlozi i objektivna povijesna uvjetovanost različitih pristupa, proizišlih iz raznolikosti pojedinačnih i/ili kolektivnih povijesnih iskustava i pretpostavki za ozbiljenje nacionalnog identiteta. Na prostoru srednje i jugoistočne Europe nacije su ipak, uza svo uvažavanje kretanja u »bazi«, konstruirane uglavnom »odozgo«, i teško je prići njihovoj analizi »odozdo«, jer malo znamo što je »probudena« nacionalna svijest tada značila najširim društvenim slojevima. Štoviše, slojevit je i sam pojam nacionalne svijesti (Korunić, 1996: 150–151). Dakle, »u pitanju su bile i psihološke i kulturološke i sociološke, ali i političke promjene, koje su uveliko mijenjale narav hrvatsko-srpskih odnosa« (Roksandić, 1991: 134).

Sredinom 19. stoljeća, u vrijeme iscrpljenosti ilirizma, došlo je ne samo do snažna prodora hrvatskoga imena, nego i do njegove apologije i polemičke obrane. Ujedno je, usporedo, i dalje bio u tijeku – tradicijom i vanjskim uvjetima određen – proces oblikovanja hrvatske nacionalne kulture i širenja hrvatske nacionalne svijesti, proces oblikovanja početaka hrvatske pravaške ideologije te proces razvoja jugoslavizma (ideja o južnoslavenskoj kulturnoj zajednici između 1850. i 1859.) (Gross, 1985: 371–400; Korunić, 1989: 21, 111–118). Ako se takva kretanja djelom usporede s tadašnjim »duhovnim ozračjem« Europe, mogu se, neovisno o razvojnim razlikama, uočiti i neke komparativne podudarnosti: i europsko je društvo u to vrijeme iscrpljenosti idealizma i romantike, bilo na prekretnici – na prijelazu u realizam (*Povijest svijeta*, 1990: 570–577). Odlučujući prijelom u tom smislu predstavlja, nema dvojbe, europske revolucije 1848/49. godine.

4. Pretpostavke za pojavu polemike: ljudi i vrijeme

Porazom revolucionarnih zbivanja 1848/49. u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa (konvergencije između pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji i pokreta vojvođanskih Srba) otvoreno je pitanje potrebe njihova prestrukturiranja, odnosno redefiniranja u novim okolnostima. To se pitanje može ocijeniti temeljnom pretpostavkom za pojavu polemike. Ona je, dakle, bila društveno-povijesno uvjetovana, ali i djelomično neovisna o okvirnim uvjetima u kojima je do nje došlo. Naime, pojavu polemike nije moguće svesti samo na puki odraz stvarnosti na razini makroperspektive kao što su značajke dominantne kulture, zakonitosti neoapsolutističkog poretka i sl. Polemika nije bila samo pasivan odraz spleta okolnosti, nego prije svega rezultat samorazvojnog djelovanja i htijenja, zapravo djelatne stvaralačke uloge i volje njezinih protagonista.

Smatra se da je neposredan povod hrvatsko-srpskoj novinskoj polemici, koja je svom žestinom vođena u vrijeme Bachova apsolutizma, 1852., bio zaključak odbora Matice ilirske (osnovane 1842.), objavljen u tisku, da se Anti Kuzmaniću (1807–1879.), uredniku *Zore Dalmatinske*, povjeri rad na prevođenju Schödlerova djela *Das Buch der Natur* (Knjiga prirode) na »narodni jezik« (Starčević, 1992: 127–128; Vince, 1990: 283). Zašto je baš ta odluka postala iskrom koja je uzbunila duhove i zapalila strasti? Odgovor na to pitanje iziskuje kraći osvrt na mjesto i ulogu Kuzmanićeve osobe u njezinu prostornom i vremenskom kontekstu.

Prema Mili Starčeviću, Ante Kuzmanić je bio neobična pojava svoga vremena, jer je prvi u *Zori Dalmatinskoj*, a kasnije i u *Glasniku Dalmatinskome*, otvoreno i odvažno ustajao u obranu hrvatstva, posebice hrvatskog jezika i književnosti naspram ilirskih koncepcija i velikosrpstva. Stoga je već samo njegovo stajalište u pogledu pitanja hrvatsko-srpskih odnosa moglo Srbima poslužiti kao dovoljan razlog za napad na odluku Matice ilirske, kojom se baš njemu povjerava prevođenje spomenutoga Schödlerova djela (Starčević, 1992: 127–128). Navedenu je ocjenu, uz načelno prihvaćanje, potrebno malo raščlaniti, donekle revidirati i поблиže odrediti.

Prema Jaroslavu Šidaku, ilirizam nikad nije ugrožavao hrvatstvo. Ljudevit Gaj (1809–1872.) i njegovi suradnici, nositelji ilirskog pokreta, odnosno hrvatski narodni/nacionalni preporoditelji, smatrali su ilirsko ime (samo) zajedničkim »prezimenom« svih Južnih Slavena. U njemu su vidjeli most za postupno povezivanje južnoslavenskih prostora, ali bez brisanja tada već očitih posebnosti, dakle nuždom za suživot, a ne nametanjem. »Namjera naša – pisao je Gaj – nije posebna imena ukinuti, nego ih samo pod *skupnim* narodnim imenom sjediniti, jer su sa svakim posebnim imenom skopčani posebni događaji, koji sakupljeni čine dogodovštinu obćenite narodnosti ilirske« (Šidak, 1973: 98; Šidak i dr., 1988: 133). To se, međutim, pokazalo iluzijom zbog odbijanja Slovenaca i Srba (jer »*Srb* neće nikada biti *Hrvat* ili *Kranjac*, a ova dvojica kad nisu, nemogu nipošto biti *Srblji*« (Šidak, 1973: 97; Šidak i dr., 1988: 133) pa je ilirizam funkcionirao samo kao hrvatska nacionalnointegracijska ideologija.

Ante Kuzmanić (1807–1879.), liječnik, novinar i publicist, urednik *Zore Dalmatinske*, »čovjek osebujne čudi« (Vince, 1990: 341), jedan je od prvaka narodnog preporoda u Dalmaciji. Za razliku od ilirskih koncepcija s tendencijom svojevrsnog nadilaženja partikularizama, ponajprije u hrvatskom prostoru, Kuzmanić – za koga se može reći da je u određenoj mjeri bio Starčevićev prethodnik u isticanju hrvatstva – inzistira baš na posebnostima: starom pravopisu, ikavskom govoru i hrvatskom jeziku s težištem na dalmatinskoj regionalnoj tradiciji. Podrijetlo i razlozi takva njegova ponašanja neobično su složeni i uključuju osobne, društvene, povijesne, psihološke i mnoge druge čimbenike od kojih su neki, sudeći prema raspoloživoj literaturi, samo dijelom proučeni (usp. Šidak i dr., 1988: 166–171; Vince, 1990: 317–402, 473–525).

Budući da je bio neobično uporan i dosljedan u svojim shvaćanjima i ponašanju, posebice u obrani ikavice (u čemu je, premda bezuspješno, ustrajao do kraja života), Kuzmanić se u početku protivio ilirskoj grafiji (koju je kasnije ipak prihvatio), ali nije uvažio ni Karadžićev prijedlog, iznesen u njegovoj *Poslanici Anti Kuzmaniću u Zadar* iz 1847., da prihvati ijekavicu, kojom se Vuk tada već uveliko služio (Gross, 1973: 29; Vince, 1990: 359). Na temelju njegove osude Vukovih pogleda početkom šezdesetih godina (Vince, 1990: 485–486) može se pretpostaviti da je on već i prije internalizirao i stajalište o potrebi obrane hrvatstva i posebnosti koje je zastupao i naspram velikosrpskih koncepcija. Sve u svemu, čini se da su njegov naglašen kroatizam (Maštrović, 1997: 184) i pomalo tradicionalistička, romantičarska osebujnost u preporodnim kretanjima u dalmatinskom obzorju i tome odgovarajuća »prepoznatljivost« bili središnjim motivima njegovih opiranja (premda vjerojatno ne bez određenog osjećaja gubitništva) pojavama s hrvatske i sa srpske strane, koje su njegova shvaćanja i postupke dovodile, ili potencijalno mogle dovesti, u pitanje. Dakle, u divergencijama u odnosima na relaciji ilirski pokret – Kuzmanić u pitanju nije bilo ilirsko »ugrožavanje« hrvatstva nego Kuzmanićevo inzistiranje na partikularizmu, odnosno na posebnostima (jedna od njih bilo je i njegovo isticanje i obrana hrvatstva, već u doba ilirizma).

Premda će Kuzmanić biti povodom vrlo oštrim polemičkim istupima koji će se pojaviti na stranicama hrvatskih i srpskih listova, pravi razlog srpskog napada na odluku Matice ilirske, kojom je baš njemu povjereno prevođenje Schölerova djela (koje on na kraju ipak nije preveo (Vince, 1990: 288) na »narodni jezik« – (a to je ujedno bio i početak polemike), bilo je zapravo pitanje: O kojem se to »narodnom jeziku« radi? Prema Zlatku Vinceu, Kuzmanić je uživao ugled u Zagrebu kao dobar poznavatelj hrvatskoga jezika, posebno stručnog nazivlja, pa ga je ravnateljstvo Matice ilirske zbog toga 1852. i pozvalo da prevede Schölderovu knjigu (Vince, 1990: 284). U međuvremenu, u Novom Sadu je počeo izlaziti *Srbski Dnevnik* pod uredništvom Danila Medakovića (1819–1881.), autora *Povestnice srbskoga naroda od najstarijih vremena do godine 1850.* koja je objavljena te godine (Gross, 1985: 384). Taj je list, polazeći od Kuzmanićevih shvaćanja, njegova isticanja hrvatstva i njegove posebnosti (ali očito polazeći i od Karadžićeve velikosrpske ideologije, izražene u članku »Srbi svi i svuda«) i po razmjerno neutralnom izrazu »narodni jezik«, zaključio da to može biti samo hrvatski jezik (Starčević, 1992: 129),

pa je ljeti 1852. žestoko napao Maticu ilirsku i Hrvate uopće, istupivši s tvrdnjom da Hrvati uopće nemaju književni jezik, već da je to srpski jezik.

Ante Starčević do tada uglavnom nije otvoreno izražavao svoje nazore. Obrat, koji se u njegovim pogledima dogodio na početku Bachova apolutizma, može se u određenoj mjeri tek naslućivati, ali se već iz njegova dotadašnjeg pisanja, a n vlastito iz pravopisne polemike s Vukovim sljedbenicima, sa sigurnošću može zaključiti da je on već i prije toga internalizirao jasno stajalište o potrebi energične reakcije na velikosrpska nastojanja. Od žestoka ilirskog pristaše koji »čita, uči na pamet sve ilirske spise, svom žestinom zanešena mladića«, postao je Starčević početkom pedesetih beskompromisan pregalac na planu hrvatstva, borac koji temperamentno »brani slavnu hrvatsku povijest i ljubomorno čuva odlike staroga hrvatskog jezika« (Starčević, 1992: 129). Navedena interpretacija zahtijeva kritičku raščlambu. Prije standardizacije u 19. stoljeću hrvatski (govorni) jezik počivao je uglavnom na različitim dijalektalnim varijantama i krajevno disperziranim pučkim govornim obrascima. S obzirom na takav (govorni) pluralizam unutar jezika, ali i s obzirom na postojanje posebnih, čak visoko strukturiranih književnih tradicija (dubrovačke, čakavske, kajkavske itd.), cijeli kompleks navedene interpretacije Starčevićeva uvjerenja o nekakvom apstraktnom »starom hrvatskom jeziku« u procesu standardizacije ipak nije u dovoljnoj mjeri približe određen na način koji bi se danas mogao ocijeniti zadovoljavajućim. Riječ je zapravo o tome da Starčević u opreci spram Karadžićeva »južnog narječja« (štokavske ijekavštine), koje je kodificirano Bečkim književnim dogovorom 1850., usvaja i promiče posve drukčiji model standardnog jezika: on se tada, naime, posve konkretno poziva ne samo na pučke govorne obrasce i hrvatska narječja nego (čak mnogo više) i na jezičnu baštinu hrvatskih književnih tradicija.²

Pitanje koje nas trenutačno ipak najviše zanima, glasi: kako zapravo objasniti preokret u Starčevića od ilirizma prema ideologiji hrvatstva? Jaroslav Šidak, primjerice, postavlja čitav problem u kontekst razočaranja nad slomom nacionalnih ideala za revolucije 1848/49. koji se, prema njegovim riječima, među nekadašnjim ilircima odrazio na različite načine (jedan od njih bila je i negacija ilirizma kao nacionalne ideologije koju je najdosljednije izrazio upravo Starčević). Iako polazi od toga da se spomenuti prijelom u Starčevića ne može potpuno objasniti na temelju raspoloživih podataka, Šidak smatra kako je za njegovo razumijevanje važno, među ostalim, i to da su se u sutonu ilirizma »na pitanju jedinstvenoga književnog jezika, za kojim je Ilirski pokret u prvom redu težio, sukobile dvije nacionalne ideje, pri čemu je Vukovo uporno ustrajanje na poistovjećivanju štokavskog narječja i srpskoga nacionalnog imena, koje je od 1849., u svom članku 'Srbi svi i svuda', iznio na javu, odigralo odista presudnu ulogu. Poslije nestanka ilirskog imena, kao neutralnog prezimena, nije, doduše, preostalo drugo nego da ga zamijene pojedina 'genetička' imena kao nacionalna, ali je Vukova jezična koncepcija, prenesena na

² Autor nema namjeru iscrpnije se upuštati u svu složenost jezične problematike, već se samo nastoji kritički osvrnuti na određena mjesta u literaturi koju koristi te pokušava, u mjeri u kojoj drži potrebnim, skrenuti pozornost na neka pitanja o kojima vrijedi razmišljati.

nacionalno područje, morala nužno pobuditi otpor, koji nije ostao ograničen na Starčevića, iako je on u njemu otišao najdalje» (Šidak, 1973: 74).

Takvo objašnjenje, uza svo uvažavanje njegove težine, ipak ne pogađa bit problema: rezultat čega je, zapravo, bio taj preokret u Starčevića? Interpretirati ga samo kao reakciju na Karadžića čini se nedovoljno utemeljenim. Mišljenja smo da ga se ni ne može ispravno razumjeti ako se ne uzmu u obzir i neki bitni elementi na razini mikroperspektive: Starčevićovo osobno nasljeđe, okolina i kontekst, njegova osobna aktivnost i sl. Pritom nije toliko bitan proces njegove preobrazbe od pobornika ilirizma u apologeta hrvatstva, premda se ni ta činjenica ne smije zanemarivati, koliko se presudnom u njegovu slučaju čini potreba za reakcijom na nove/stare probleme i zahtjeve vremena u kontekstu prestrukturiranja hrvatsko-srpskih odnosa poslije neuspjeha revolucionarnih gibanja 1848/49., koje je nužnost njihova redefiniranja u vrijeme neoapsolutizma neizbježno povlačila za sobom. Pitanje određenja prema Karadžićevu programatskom članku iz 1849. bilo je samo jedno u nizu otvorenih pitanja i neriješenih problema u obzoru hrvatsko-srpskih interakcija toga vremena.

Mogao bi netko priupitati: zašto baš Starčević? Stoga što je on u izgradnji nekih osnovnih postavki pravaške ideologije u pedesetih godina, a samim tim i filozofije vlastita identiteta, prvi u tadašnjim hrvatskim prilikama najučinkovitije razračunao s ilirskom baštinom i tako stvorio pretpostavke za posve novi obrazac javnog djelovanja u promijenjenim društveno-povijesnim okolnostima, što nije bilo bez uporišta, među ostalim, i u tradiciji pučke racionalističke političke kulture iz čijeg je obzorja i potekao. Eugen Kvaternik, koji je tada Starčeviću bio ideološki najbliži, znatno se sporije oslobađao ilirskog nasljeđa (Šidak, 1973: 24, 53, 75), a o drugima da i ne govorimo. Unatoč visokoj naobrazbi, mnogim liberalnim pogledima, nesumnjivo demokratskim nacionalnim uvjerenjima i često vrlo kritičkom odnosu prema ličkoj krajiškoj zbilji, Starčević je bio duhovno prožet i iskustvima stečenim u procesu primarne socijalizacije koja se u njegovu slučaju znatnim dijelom odvijala upravo u tom *milieuu*. Bio je dosljedna i snažna osobnost, jaka individualnost, temperamentan čovjek iznimne snage izraza, rasudne moći i uvjerenja. Bio je nositelj otpora, onaj koji živi životom sukoba, ne pokorava se nužno vladajućim standardima niti se nastoji uključiti u javni život kako bi u postojećem poretku opstao što bezbolnije i lagodnije, već da bi ga kritički preispitivao i djelatno se zauzimao za njegovo prevrednovanje. Izgleda da ta njegova temeljna duhovna paradigma nije bila bez utjecaja u situaciji kakva je stvorena u svezi s polemikom o kojoj je u ovom prilogu riječ.

Prije nego što prijedemo na samu polemiku potrebno je ipak ukazati na još jedno važno pitanje. Ustvrdili smo da je polemika vođena u tisku u vrijeme Bachova apsolutizma. Bio je to sustav neprikladan i protivnik svakom nacionalnom pokretu, razdoblje modernizacije, ali i vrijeme žestoke cenzure i političkog pritiska. Kako, slijedom toga, objasniti činjenicu da je unatoč tome takva polemika mogla biti objavljena u tisku?

Ugovorom Ljudevita Gaja i Ministarstva unutarnjih poslova u prosincu 1849. *Narodne Novine* postaju službenim listom za Hrvatsku i Slavoniju na »hrvatsko-

ilirskom jeziku« (Gross, 1985: 405), a Gaj njihovim urednikom, dakle osobom odgovornom za koncepciju lista i objavljene priloge. Proglašenjem novoga »štamparskog reda« 1852. zabranjena je kolportaža i postrožena cenzura; novine je zabranjivala vrhovna redarstvena oblast, u sudskim procesima pri tiskarskim prijestupima ukinuta je porota itd. (Gross, 1985: 402). Stoga se polemika mogla razvijati posve teoretski, a i službene *Narodne Novine* bile su u to vrijeme jedino, premda i dosta nezgodno mjesto za raspravljanje o pitanjima koja su polemikom otvorena.

Raspoloživa literatura ipak ne pruža dovoljno uporišta za precizniji odgovor na postavljeno pitanje. Neko objašnjenje, doduše, daje Mirjana Gross kada npr. kaže da je bečko središte »dakako [...] kočilo hrvatsku samosvijest iako nije interveniralo protiv njezina izražavanja u tisku. Svi su pisci bili sumnjivi zbog 'separatizma' pa oni većinu članaka nisu potpisivali« (Gross, 1985: 378–379). Ono se, međutim, ne može ocijeniti u potpunosti zadovoljavajućim, a tumačenje (koje se ni ne može staviti u kontekst polemike iz 1852.) kako je »zacijelo [...] bilo posrijedi Bachovo načelo da se mora dopustiti minimum nacionalne kulture [...] kako se ne bi izazvao otvoreni otpor, a mogućnosti strogoga nadzora ionako je pružao 'štamparski red' iz 1852.« (Gross, 1985: 407) teško bi se moglo primijeniti na polemiziranje o pitanjima koja su uveliko nadilazila taj okvir. Vjerojatno je ključ enigme u činjenici da je polemika objavljena u *Narodnim Novinama* u vrijeme kada je Gaj bio odsutan pa nije ni znao za nju. No, što je onda s novosadskim *Srbskim Dnevnikom*? Budući da na toj razini povijesne spoznaje, bez upuštanja u iscrpnija istraživanja, nije moguće dati egzaktan odgovor na niz pitanja koja se mogu postaviti u svezi s ovom problematikom, ostavljamo je zasad otvorenom.

5. Početak polemike – temeljna pitanja

Odgovarajući na tvrdnju *Srbskog Dnevnika* (1852, br. 12) da »H è r v a t i s r b s k i m j e z i k o m pišu i pisati žele« (*Narodne Novine*, 1852, br. 189; Krtalić, 1982: 158; usp. Vince, 1990: 284), Starčević je na taj konkretni podražaj, štoviše neposredni izazov iz novosadskoga lista – u Gajevoj odsutnosti i, dakako, bez njegova odobrenja koje sigurno ne bi ni dobio – u *Narodnim Novinama* (1852, br. 189 od 18. kolovoza) u rubrici »Iz Zagreba« jednim člankom (koji, doduše, nije potpisao, ali nam autora na prvi pogled odaje jezik, stil i sadržaj, kao i nastavak polemike koju je Starčević pod punim imenom dalje vodio (Starčević, 1992: 133), isto tako posve konkretno, čak vrlo oštro, reagirao: »Mi žalibože znamo, da se neznanstvo više manje derži sve diece Adamove, ali nismo ni sanjali, da ima tako pametnih glavah, koje bi mislile, da Hèrvati pišu ali da namieravaju pisati kojime drugim jezikom, izvan svoga materinskoga hèrvatskoga jezika« (*Narodne Novine*, 1852, br. 189; Krtalić, 1982: 159; usp. Gross, 1973: 29; Vince, 1990: 284).

Nadalje, on nije samo ustvrdio da Hrvati pišu hrvatskim jezikom, odbacivši regionalne, zemljopisne nazive (ne narječja, nego nazive) za taj jezik, nego je, štoviše, izjavio da ne poznaje nikakav srpski jezik: »I zbilja, koje li je taj jezik srbski?

Je li možda onaj, koji se nalazi u nekoliko starijih kirilskih rukopisa? Neka bude čije mu drago, hrvatski nije. Je li onaj kojime je tiskana – ako se nevaramo – prva kirilska necerkvena knjiga oko polovice prošloga 18. vieka, – t.j. kojime je pisan prevod stematografije ilirske od našega Vitezovića? – I onaj od naše hrvatske strane neka nosi s božjim blagoslovom kogod hoće. Je li to onaj jezik, kojime je pisao n. p. Raić i još nekoliko kirilovaca; kojime je u kirilici izišao naš Gundulić? Mi ni taj jezik nepriznajemo za jezik hrvatski, neka si ga posvoji, kome se hoće« (*Narodne Novine*, 1852, br. 189; Krtalić, 1982: 159; usp. Vince, 1990: 284–285). Tvrdio je čak da su sva tri hrvatska narječja (kajkavsko, čakavsko i štokavsko) na višem razvojnem stupnju nego jezik što ga, po njemu, neki zovu »serbskim«, tj. slavenosrpskim (Gross, 1973: 29; Gross, 1985: 384).

U *Enciklopediji Jugoslavije*, u natuknici o Starčeviću koju je napisao Šidak, navodi se da je on tada crkvenoslavenskom i slavenosrpskom jeziku starije srpske književnosti suprotstavio »narodni jezik hrvatske književne tradicije« (Šidak, 1971: 128), premda se iz takve, nedovoljno izdiferencirane, interpretacije ne može posve jasno zaključiti za koji se to »narodni jezik« on zalaže niti se može nedvosmisleno razabrati na koju se hrvatsku književnu tradiciju zapravo poziva. U pitanju je bilo ipak nešto drugo. Naime, ne samo što je mogao osporiti srpski jezik, dijelom i zato što je književni jezik u Srba tada još bio u određenoj mjeri slavenosrpski (u Srbiji je Vukova reforma uvedena u službenu uporabu tek 1868.), nego se Starčević tom jeziku (koji je doveo u pitanje) suprotstavlja čak tezom o »klasičnosti« hrvatskoga jezika i njegovim spomenicima, za koje je držao da su stariji od onih u ostalim narodima, osim Talijana (Gross, 1973: 29; Gross, 1985: 384). Hrvatski jezik je, po njemu, klasičan jezik, i bio je to već u vrijeme »kad zapadni narodi, danas najizobraženiji, jedva da su znali otče naš u svome jeziku izbrojiti« – smatrao je Starčević (*Narodne Novine*, 1852, br. 189; Krtalić, 1982: 159; usp. Vince, 1990: 285).

Pitanje »klasičnosti« hrvatskoga jezika, koju Starčević ističe, bitno je jer može ukazivati na posebnost njegova ideološkog shvaćanja u području jezika u odnosu na dijalekte i Vuka. Ipak je ono u osnovi vrlo proturječno. S jedne strane, on nikako nije bio prvi ni jedini koji je inzistirao na hrvatskome književnom jeziku kao nečemu što se prema svojoj unutarnjoj izgrađenosti i izražajnim mogućnostima uveliko razlikuje ne samo od slavenosrpskog jezika nego i od onoga što je u svakodnevnom životu koristio prosti puk, a što su mnogi smatrali (i nazivali) »govedarskim« jezikom (za koji se Vuk, međutim, osobito zauzimao), jer se i većina iliraca u procesu standardizacije hrvatskog jezika bavila književnim jezikom, samo je pitanje na koju se književnu tradiciju pozivaju (kajkavsku, dubrovačku, čakavsku ili neku drugu). Rijetki su slučajevi da se netko doista zanimao za svakodnevni govor prostoga puka. S druge strane, ako »klasičnost« jezika shvatimo kao naglasak na kulturi i baštini, onda bi se moglo ustvrditi da se Starčević primiče okviru njemačkoga koncepta »Kulturation« (Giesen i Junge, 1991: 255–303), a taj je u hrvatskoj situaciji prijeporan. Nema spora da je Starčević bio u oporbi prema Vukovoj jezičnoj koncepciji, utemeljenoj na »prostonarodnom« govoru, ali narječja u hrvatskom jezičnom prostoru ipak nije dovodio u pitanje (»neželimo nijedno od ona tri narječja posve zabaciti« (*Narodne Novine*, 1852, br. 189; Krtalić, 1982: 160). Osim

toga, Starčević je 1852. istupio u opreci spram srpskih koncepcija, ali je »odnekud pisao štokavski ekavski – on jedini među Hrvatima« (Ivić, 1986: 189).

Neko objašnjenje za pomalo neobičnu odluku o korištenju ekavice, u čemu je bio nepokolebljiv do smrti, Starčević je dao već 1852., kada je – protivno Bečkome književnom dogovoru iz 1850. godine, na kojem je prevladala Vukova jezična koncepcija – istaknuo kao načelo da »neželimo nijedno od ona tri narječja posve zabaciti« i kada je istočnu ekavicu, koja tada još nije postala dijelom srpskoga jezičnog standarda, ocijenio kao baštinu nekadašnje proširenije kajkavštine (Šidak, 1971: 128). Ono se može upotpuniti i obrazloženjem da je u uporabi ekavštine ustajao najdosljednije i upravo »tvrdokorno sve do konca života«, jer su ijekavicu branili po Vukovu uzoru i svi hrvatski »Slavosrbi«, te je u njezinoj pobjedi gledao opasnost za hrvatsku kulturu i političku posebnost (Vince, 1990: 506). Napokon, Starčević »prihvaća ekavicu duboko uvjeren da se radi o izrazito kajkavskom izrazu, jer o nekoj drugoj ekavici tada u Hrvatskoj uopće nije moglo biti govora« (Moguš, 1997: 149).

Isticanjem »klasičnosti« hrvatskoga jezika, Starčević se pozivao prije svega na hrvatske književne tradicije, koje su, u odnosu prema svakodnevnome pučkom govoru, razvile i posjedovale određen, sebi svojstven standard. Čini se da je za takav njegov istup mogao biti dosta važan i emocionalni naboj, odnosno psihološka osnova situacije u kojoj je on tako reagirao. Sudeći prema općem čuvstvenom tonu, koji je u spomenutom članku vrlo uočljiv, Starčevićeva je reakcija imala jako afektivno obilježje. Njegova je namjera bila, prije svega, istaknuti vrijednost i povijesnost hrvatsva i hrvatskog jezika, što je sa srpske strane nedvosmisleno bilo dovedeno u pitanje. Inzistiranje na »klasičnosti« hrvatskoga jezika posve se uklapa u cijeli taj kompleks.

Osudivši pisca u *Srbskom Dnevniku* koji nije htio spomenuti hrvatsko ime nego je pisao o »provincialu, o katolicih, o graničarih«, Starčević je istaknuo vrijednost i povijesnost, štoviše »klasičnost« hrvatskoga jezika, i krenuo na put negacije srpskoga imena i jezika. Kako je on to objavio (bez potpisa) u Gajevim službenim *Narodnim Novinama*, vjerovalo se sa srpske strane da iza tih tvrdnji ne stoji samo Gaj nego i službeni austrijski krugovi (Gross, 1973: 29; Gross, 1985: 384).

6. G. Ljudevit Gaj i Srbi – analiza

Budući da je stvar postala ozbiljna, u polemiku su ušle i beogradske *Srbske Novine*, čiji je urednik bio Miloš Popović, i žestoko napale Gaja, pozivajući se u anonimnom članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« na podatke u Šafařikovoj knjizi *Slawanský Národopis* o »nařečima srbskim«, tj. na njegovo učenje da se na cijelome štokavskom području govori srpskim jezikom. (Članak je pisan u uvjerenju da je prethodno spomenuti nepotpisani članak u *Narodnim Novinama* napisao njihov urednik, Ljudevit Gaj). Pošto je u teritorijalnom smislu posve konkretno odre-

dio o kojem je to području (»prostorii«) riječ (»južnij djeo negdašnje Madžarske, Slavonia, djeo Hrvatske, Kranjske i Istrie, primorje, koje se negda zvalo madžarsko, vojnička kraina i Dalmacia, kneževina Srbija, Bosna i Hercegovina, stara Srbija i Crnagora«) (Krtalić, 1982: 161), anonimni pisac uspoređuje tobože Gajevo presezanje na račun srpskog naroda i jezika s Kossuthovim velikomađarskim nacionalizmom za revolucije 1848/49.: »Ljudevit Košut pre nekoliko godina nije priznavao da srbskoga naroda u Madžarskoj ima, a imenjaka njegov, Ljudevit Gaj, danas nepriznaje da ga ima igdje na svjetu« (Krtalić, 1982: 161; usp. Vince, 1990: 285).

Pisac poriče da bi, primjerice, književnost u Dubrovniku mogla predstavljati »klasičnost *hrvatskog naroda*«, naprotiv je »'općina dubrovačka' pisala onim jezikom, koim su pisala srbska 'kraljevstva' i 'carstva'« (Krtalić, 1982: 162; usp. Vince, 1990: 285). Pozivajući se na povijesnu veličinu i rasprostranjenost srpskog naroda kojim je nekoć vladao car Stefan Dušan (1331. –1355.), a imao je i svoju republiku, naime Dubrovnik, autor članka, polazeći od Šafaříkovih shvaćanja, eksplicira ideološku predodžbu o teritorijalnoj rasprostranjenosti srpskog jezika (cijelo štokavsko područje: »Jezik, koji se u ovoj prostoriji govori, to je – gospodine Gaju – srbskij jezik« – Krtalić, 1982: 161), a samim tim i naroda. Drugim riječima, idejno se poistovjećuje jezična, teritorijalna i narodnosna sastavnica i utvrđuje njihova pojmovna ekvivalentnost. Veliča se srpstvo i afirmira srpsko ime u koordinatama jednakovrijednosti triju čimbenika: pojmova jezika, prostora i naroda, što *de facto* znači: jedan jezik, jedan prostor, jedan narod.

Kritizirajući Gajevo (zapravo Starčevićovo) pisanje o Srbima i srpskom jeziku, anonimni je pisac do krajnosti zaoštrio svoj istup riječima: »Naumivši g. Ljudevit Gaj utamaniti srbsko ime, pa nemogavši to ilirštvom, sad se podiže da nas pohrvati, izrjekom govoreći da 'i oni pisci, koji se za Srbe drže, treba da nastoje pisati izobraženim čistim jezikom hrvatskim'. Budući da i g. Ljudevit Gaj i oni 'koi se' po njegovim riječima 'za Srbe drže' pišu jednim jezikom, kako ga koi zna, i budući da je to onaj jezik, koji se po naznačenoj prostoriji govori i koji se po svjedočanstvu jednoga od najučeni Slavena (Šafaříka – op. Ž. H.) zove *Srbskij*, tako ove riječi g. Ljudevita Gaja neznačene ništa drugo nego da *srbskij jezik nije srbskij nego hrvatskij*, i po tome da *Srbi nisu Srbi nego Hrvati*« (Krtalić, 1982: 162; usp. Vince, 1990: 285).

Autor članka zaključuje kako će narod jamačno osuditi one koje on proziva, a i državna bi vlast, prema smislu njegovih riječi, mogla intervenirati u sporu (jer se ne radi samo o Srbima unutar Monarhije, nego o Srbima općenito), čime se apostrofira politički aspekt teorijskog sukoba na razini međusobnih komunikacija unutar pojmova jezika, naroda i prostora. Članak završava prijetnjom tužbe zbog vrijeđanja srpskog naroda, jer »veće uvrede mi nemožemo zamisliti od ove: reći narodu kojemu da ga nema niti ga je igda bilo« (Krtalić, 1982: 162–163; usp. Vince, 1990: 285).

Prethodno izvršenom kompjutorskom analizom frekvencije riječi (imenica) u anonimnom članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« stvorena je osnovna pretpostavka za izbor temeljnih pojmova, odnosno njihovih varijanti u različitim padežnim oblicima

ma koje navodimo u tablici:

Tablica 1: Učestalost pojmova u anonimnom članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi«

POJAM	FREKVENCIJA
Hrvati	2
ilirstvom	1
jezik	6
jezika	1
jezikom	4
jeziku	1
narod	8
naroda	5
narode	1
narodi	1
narodu	4
prostorii	4
Srba	1
Srbe	6
Srbi	4
Srbima	1

Kako je iz tablice vidljivo, u članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« Hrvati se spominju **dva** puta, ilirstvo **jedan** put, jezik ukupno **12** puta, narod ukupno **19** puta, teritorij (»prostorii«) **četiri** puta, a Srbi ukupno **12** puta. Najviše se, dakle, spominju pojmovi naroda i jezika, a visoka učestalost spominjanja Srba upućuje na karakter tih pojmova. Budući da sam frekvencijski broj (broj ponavljanja) navedenih imenica ipak nije dovoljan za rekonstrukciju nacionalne ideologije, odnosno za zaključak o modelu nacionalne integracije, potrebno je pristupiti i njihovoj kontekstualnoj analizi (kako se one definiraju, u kojim sklopovima dolaze, primjeri uporabe itd.).³

Izraz »**Hrvati**« znači, naravno, ime naroda, ali u kontekstima u kojima se javlja upućuje i na funkciju upitne identifikacije: »valjda su i srbski kraljevi i carevi bili Hrvati?«, odnosno »i po tome da *Srbi nisu Srbi nego Hrvati*«.

Pojam **ilirstva** upućuje na nacionalnu ideologiju, a u kontekstu se pojavljuje kao opreka srpstvu: »utamaniti srbsko ime [...] ilirstvom«.

Riječ »**jezik**« javlja se u različitim padežnim oblicima, a u kontekstu uglavnom dolazi ili u sklopovima »srbskom jeziku«, »jezik srbskij«, »srbskij jezik« i »srbskoga jezika« ili u sklopovima koji kontekstualno upućuju na njegov srpski

³ Svi izvorni navodi, koji se koriste u kontekstualnoj analizi članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi«, preuzeti su iz Krtalićeva izdanja (vidi: Krtalić, 1982: 161–163).

karakter: »srbski kraljevi i carevi i [...] dubrovačka republika [...] jednim jezikom«, »općina dubrovačka' pisala (je) onim jezikom, koim su pisala srbska 'kraljevstva' i 'carstva'«, i »g. Ljudevit Gaj i oni 'koi se' [...] 'za Srbe drže' pišu jednim jezikom«, a to je »onaj jezik, koi se [...] zove srbskij«. Samo jedanput se javlja sklop »čistim jezikom hrvatskim«.

Pojam »**narod**« javlja se također u različitim padežnim oblicima, a u kontekstu se definira ili kao srpski narod (»srbskoga naroda«, »naroda srbskoga«, »srbskij narod«) ili dolazi u sklopovima koji, slično kao i u slučaju jezika, upućuju na takav zaključak (»onaj narod, koim je vladao silnij car Stefan Dušan«, »za ovakij narod veli g. Ljudevit Gaj da ga nijgda nije bilo«, »ona strana naroda našega, koju g. Ljudevit Gaj kobi«). Jedanput dolazi sklop »slavenskom narodu« (odnosi se na Šafařika: »I to nevelimo mi, nego jedan od prvi ljudij u slavenskom narodu«), a tripud se javljaju sklopovi koji u kontekstu znače pojam naroda općenito: »slobode narodne vredati«, »reći narodu kojemu« i »da se narodi zavađuju«. Da je tu i u primjerima kada se pojam naroda poblize ne definira (npr.: »Narod nema suda, na koi bi ovakve krice potegnuti i sam ijm suditi mogao. Preziranje – to je jedino što oni od naroda naći mogu«) većinom ipak riječ o srpskom narodu, stvarnom ili zamišljenom, potvrđuje i ova rečenica: »Ovo je rekao g. Ljudevit Gaj narodu, koi je u najnovije vreme i carskim pečatom potvrđen da je narod« (misli se valjda na priznanje postojanja revolucionarnim putem stvorene Vojvodine Srpske njezinim uzdignućem u pravni status krunovine Austrijskog Carstva /1849–1860./ – prim. aut.). Sklop koji se odnosi na Mađare (»Košut je pre nekoliko godina [...] svoj narod podizao«), odnosno sklopovi koji se odnose na Hrvate (»a Gaj danas [...] svoj narod obara [...] kako bi se narod njegov sam zatro«) zanemarivi su u odnosu na učestalost sklopova koji se posredno ili neposredno odnose na srpsku sastavnicu pojma naroda.

Izraz »**prostorii**« znači, naravno, prostor, ali se odnosi zapravo na teritorij. Riječ je o teritoriju na koji se pretendira, a koji se u kontekstu nedvosmisleno identificira s područjem pretpostavljene uporabe srpskog jezika: »u prostorii, oko koje bi g. Ljudevit Gaj ovako idući obišao, leži južnij djeo negdašnje Mađarske [...]«, »jezik, koi se u ovoj prostorii govori, to je [...] srbskij jezik«, »u ovoj prostorii [...] za koju jedan od prvi Slavena veli da je 'polje' srbskoga jezika«, a to je »jezik, koi se po naznačenoj prostorii govori«.

Riječ »**Srbi**«, u različitim padežnim oblicima, znači ime (srpskog) naroda. Budući da je njezin kontekst u članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« s tog stajališta neupitan, nije ga ni potrebno posebno analizirati. Samo u dva primjera nije (primarno) riječ o imenu naroda nego o piscima »koi se za Srbe drže«.

* * *

Na temelju prikaza sadržaja članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi«, podataka o visokome frekvencijskom broju imenica »narod« (19) i »jezik« (12) i analize konteksta u kojemu se javljaju ti i drugi navedeni pojmovi (s oznakama koje uglavnom upućuju na njihov srpski karakter), može se sa sigurnošću izvesti nedvosmislen zaključak o modelu nacionalne integracije i srpske nacionalne ideologije toga vremena koji se u analiziranom slučaju temelji na ideološkoj konstrukciji »Sprach-

nation« (jezična nacija). U navedenom slučaju ne radi se o nekoj stvarnoj jezičnoj naciji (izraz »nacija« u članku se ni ne rabi, jer su nacionalnointegracijski procesi još u tijeku), nego o ideologiji jezične nacije. U pitanju je, zapravo, narod – teritorijalno disperziran, ali, smatra se, jezično jedinstven. Riječ je o ideološkoj konstrukciji prema kojoj se jezik pojavljuje i apostrofira kao bitan pokazatelj »prepoznavanja« i kriterij vrednovanja narodnosti. Pretpostavljeno strukturiranje nacije u procesu nacionalne integracije odvija se, slijedom toga, prije svega na temelju prepoznatljivoga jezičnog zajedništva (dakako, konstruiranoga). Korištenje jezika kao presudno važnog pokazatelja u identifikaciji pretpostavljenoga »nacionalnog« teritorija na koji se pretendira i naroda koji na tom prostoru obitava, temeljna je ideološka okosnica analiziranoga članka. U tu se svrhu u njemu čak i povijest, gledano iz današnje perspektive, shvaća i tumači proizvoljno (kao »argument« navodi se, primjerice, korespondencija »srbski kraljeva i careva« s Dubrovačkom republikom u srednjovjekovlju »jednim jezikom«).

Distanciranjem od ilirizma kao ideologije koju Srbi, zapravo, nikad nisu prihvatili, afirmira se srpstvo, što je posve u skladu s onovremenim tendencijama. Ali, ujedno se afirmacijom ideologije srpstva poriče hrvatski jezik, a hrvatstvo dovodi u pitanje. Da bi se izbjegli mogući nesporazumi, posljednje je potrebno malo raščlaniti. Ako se srpstvo afirmira negiranjem hrvatstva, čini se da je srž srpske nacionalne ideologije u poricanju hrvatstva, odnosno da se ta ideologija može ostvariti samo kroz to poricanje. Premda bi se na prvi pogled mogao izvesti takav zaključak, to nužno ipak nije moralo uvijek biti tako. Srpska se nacionalna ideologija nije ostvarivala samo kroz prizmu negacije hrvatstva, premda se ono često javlja kao njezin segment, ovisno o konkretnoj povijesnoj situaciji. Čini se da je utjecaj konkretne situacije bio presudan i u navedenom slučaju. Članak »G. Ljudevit Gaj i Srbi« pojavljuje se kao reakcija na Starčevićovo mišljenje (odnosno, kako se mislilo, Gajevo). On (tj. Starčević) je reagirao na prvi poticaj sa srpske strane očitovanjem postavki koje su izazvale istup u gore spomenutom članku s tvrdnjama (s dubljom pozadinom) s kojima smo se netom upoznali. Po njegovu objavljivanju, Starčević se odlučio za »konačnu« formulaciju odgovora na srpska polazišta.

7. Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam – analiza

Budući da su beogradske *Srbske Novine* (koje je u međuvremenu ponovno podržao i novosadski *Srbski Dnevnik*) tako oštro reagirale i još k tomu napomenule kako nema veće uvrede nego nekom narodu reći da ne postoji, Starčević kao da time, prema Vinceovim riječima, dobiva još veću volju za polemiku, pogotovo stoga što je Karadžić ograničio Hrvate na šaćicu čakavaca ili, možda, i kajkavaca (Vince, 1990: 285), pa krajem ljeta 1852. piše odlučni članak pod naslovom »Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« koji je objavio u jednom od tekućih brojeva *Narodnih Novina*.

U »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221 od 27. rujna) Starčević je produbio svoja stajališta o Srbima i srpskom jeziku, porekavši Srbima nacionalnu vrijednost i posebnost, ime i jezik. Navedeni je članak potpisao punim imenom i naveo da je baš on (a ne Gaj) napisao i objavio, sa srpske strane u međuvremenu inkriminirani, članak u *Narodnim Novinama* od 18. kolovoza 1852., i to u Gajevoj odsutnosti (on je u to vrijeme bio na putu) i, dapače, protiv njegove volje: »Dakle [...] očitujem: da sam ja [...] onaj članak napisao, i bez znanja g. Gaja dao tiskati, t.j. onaj članak od 18. kolovoza o. g., koji se piscu 'Srbskih novinah' nedopada, – i da je g. Gaj, saznajući za onaj moj članak već tiskan, nad njime svoje nezadovoljstvo očitovao; – izjavljujem takodjer, da sam dao i ovaj sastavak tiskati ne samo bez njegova znanja, nego tako, da on o njemu ništa i nebi mogao znati, jer se ni sada nenalazi u Zagrebu [...]« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 163).

On, dakle, izjavljuje kako osobno preuzima vodstvo polemike, a u nastojanju da svoje teze utemelji, poseže za poviješću: »Čini mi se, da dobro poznam gg. protivnike, ali ću im imena iz ljubavi prama s i r o m a š n i m a u duhu zamućati, te ću samo nešto odgovoriti na samu stvar, i to samo iz dogodjajnice« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 163–164). Štoviše, naglašava: »Ovo je književna polemika, a ne narodni boj« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 164). To djeluje neuvjerljivo, jer je svima (pa i njemu, odnosno, pogotovo njemu) moralo biti jasno da takva polemika, ne može imati samo karakter »kulturnog« sukoba, već da je osuđena na duboke političke implikacije.

Oborivši se na Šafařika i obezvrijedivši njegov autoritet na koji se poziva srpski list, opovrgnuo je i njegove teorije o srpskom jeziku. Njemu Šafařikovo djelo ništa ne znači. Štoviše, mogao bi ga preporučiti »za zamatanje papra, duhana, sira i sličnih stvari« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 2164; usp. Vince, 1990: 285).

U svjetlu povijesnih izvora, kojima se nekritički poslužio, analizirao je i uspoređivao prilike u Hrvata i Srba. Pritom je »stao prema Srbima na ono stanovište, na kome su oni bili prema Hrvatstvu, a bilo je to tjesnogrudno stanovište međusobne negacije« (Drechsler /Vodnik/, 1912: 48). Šafařiku, koji je proglasio »da je ono srpski jezik, koji se govori po južnome delu negdašnje (!) Magjarske, po Slavonii, po delu Hrvatske, Kranjske i Istrie, po Primorju negda magjarskom, po vojničkoj krajini, Dalmaciji, kneževini Srbii, Bosni, Hercegovini, po staroj Srbii i po Cernojojri« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 164), Starčević je suprotstavio svoju predodžbu o Hrvatima kao gospodujućem, plemenitom, ratničkom i državotvornom narodu: »Hervati bojnim mačem u junačkoj ruci vojuju proti strašnim Avarom, ukrote ih i načine si novu domovinu; a Servi p r o s e Bizantinaca za k o m a d zemlje. Neusuđuju se bez dopuštenja ni koraciti iz opredjeljenog im mesta, p r o s e i dobivaju po d r u g i put stan od Bizantinaca. To je j e d i n i puk srednjega veka, koji je bez kervi dobio komad zemlje« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 165). Srbi su za njega prosjački »puk«, dok su se stari Hrvati »hervali« sa svojim protivnicima: »Hervati su se, gospodo, hervali, a nisu robovali, nisu p r o s i l i dronjke od Bizantinacah. - - Narod je hervatski, gospodo, staru Ili-

riu od Avarah oslobodiu, pa je uzeo u njoj mesto, koje je sam hteo, a ne koje su mu Bizantinci odredili» (*Narodne novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 165).

Nasuprot autoru članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi«, koji se u identifikaciji pretpostavljenoga »nacionalnog« teritorija koristi jezičnim kriterijem, Starčević polazi od hrvatske državopravne tradicije u identifikaciji hrvatskoga karaktera velikog dijela prostora na koji i srpski pisac reflektira. Zbog toga i govori o drevnim hrvatskim banovima i područjima njihove vlasti (»Koji su to bani bili? Ban hervatski, bosanski, slavonski /Kupo-Dravski/, požeški /iz današnje Slavonije/, podramski /iz Bosne oko reke Drine/, arbanski i ramski /iz istočno-južne Bosne/« – *Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 166), a spominje i ime »Cerljene Hervatske« te Srbima najzad poručuje: »Razgledajte se sada po onome prostoru, u koji ste bili s g. Šafařikom nekakov Srbež razkopitili« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 166). Odgovarajući, pak, na izjave o srpskom karakteru Istre i Dubrovnika, Starčević se poziva na »istrijske razvode«, gdje »Istrijanac veli da piše jezikom hervatskim« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 166) i dubrovačke pisce koji su svoj jezik nazivali hrvatskim (Zlatarić, Vetranović). »U ostalom ja deržim Dubrovčane za pohervatjene Latince« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 166) – kaže Starčević.

Pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta, Starčević je izjavio da su Srbi »jedini puk, koji ne zna ni sam samcat kako mu je ime« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 167), jer se govori i »Srb« i »Srbini« i »Srbliji« i »Srbalji«, pa i »Srbianac« i »Srbljanin«, i da su tobože ostaci Porfirogenetovih »serva«. Štoviše, svojevrijedno iskonstruiranom etimologizacijom izveo je srpsko ime iz latinskog pojma *servus*, što znači »sluga« i »sužanj« (vidi: *Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 167; usp. Gross, 1973: 30; Gross, 1985: 385). Za razliku od Hrvata kao gospodujućega, ratničkoga naroda, Srbi su, prema njemu, služinski narod koji se od davnih vremena održao samo zahvaljujući svojoj sužanjskoj naravi. To u biti znači da uspjeh ili neuspjeh u Hrvata ovisi pretežitom njihovoj vlastitoj aktivnosti, a u Srba o uspjesima ili neuspjesima vanjskih čimbenika. Iz toga proizlazi da je bit takva Starčevićeva izvođenja na povijesne teme u pojednostavljenoj interpretaciji hrvatske i srpske povijesti. Izvorišta takva pristupa moguće je različito tumačiti. Mirjana Gross npr. daje sljedeće objašnjenje: »U stanju krajnje potištenosti pod Bachovim apsolutizmom, pod dojmom mogućnosti da germanizacija izbrise hrvatski narod s lica zemlje on (Starčević – op. Ž. H.) je našao samo jedan izlaz, jedno snažno sredstvo da osigura opstojnost hrvatskog naroda. Bude li prikazao prošlost hrvatskog naroda kao najslavniju među Slavenima, a kasnije i u Evropi, bude li mogao uvjeriti svoje suvremenike da je njihov narod, koji robuje u Austriji, nekada bio gospodujućim narodom na južnoslavenskom području, onda će oni, potaknuti narodnim ponosom, krenuti da izvrše historijsku misiju svoga naroda« (Gross, 1973: 30).

Srpskom imenu Starčević je porekao etničko obilježje, a srpskom jeziku ime i opstojnost: »Gdje je taj srbski jezik? Ja vas opet pitam! Kajkavština nije, čakavština nije, nebi li bila možda štokavština? Ali je to [...] čedo kajkavacah i čakavacah. Pokažite jedan glas, jednu formu štokavacah, koju nebi čakavci ali kajkavci imali«

(*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 168). Odgovarajući na negaciju hrvatskoga imena, jezika i književnosti te na isticanje srpstva Dalmacije, Starčević je navodio izvore i dalmatinske književnike (»Pa kako pišu ti ljudi? Onako kako i Lucić, i Ranjina, [...] i Hektorević i mnogi drugi hrvatski pisci iz Dalmacije« – *Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 166), koji su, prema njemu, svoj jezik nazivali hrvatskim. Iznova je ustvrdio kako je hrvatska pismenost najstarija u slavenskih naroda i da je glagoljica, primjerice, ponikla u hrvatskom narodu: »Hervati, gospodo, imaju i slova s v o j a , koja nije Graeculus iznašao, nego narod h e r - v a t s k i « (*Narodne novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 167–168; usp. Gross, 1973: 31; Gross, 1985: 385).

S obzirom na srpski jezik tvrdi da se do jučer pisalo »jezikom cerkvenim«, a ni sami srpski polemičari, prema njemu, nisu suglasni oko toga što je zapravo s njihovim i hrvatskim jezikom: »Jer 'Dnevnik' veli, da naša zemlja iz Kotara ravna – Ante Kuzmanić nepiše srbski, a on piše onako, kako su pisala oba Kačića, oba Relkovića, Katančić, Došen, Margitić, i mnogi drugi hervatski pisci; – 'novine' i ovaj jezik drže za srbski, a 'srbin katolik iz Slavonie' kaže, da je čakavština jezik hervatski. Načinite se gospodo medju se!« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 167; usp. Vince, 1990: 285–286). Tvrdi da srpskoga jezika zapravo i nema, a njegovo stajalište o pukom srpskom prisvajanju dijelova baštine drugih naroda nije ni potrebno komentirati: »Tako je, gospodo, vi tako hoćete, tako vi i iztočnu veru zovete srbskom verom, tako hervatsko-gerčko-latinska slova zovete srbskima, tako gerčku kapu srbskim fesom, orientalske dimlie srbskim dimliam, hervatski ćurak ili šubac srbskom haljinom, pesme naroda hervatskoga srbskim pjesmam, itd. itd.« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 168–169).

Za razliku od srpskih polemičara, koji se u pitanjima određenja narodnosti koriste jezičnim kriterijem, Starčević, polazeći od hrvatske državopravne tradicije, inzistira na političkom kriteriju, jer »Hervati imaju državu uređenu, imaju svoje županie, koje su i Magjari od njih uzeli, imaju vojsku na kopnu i moru, imaju tergovce, rečju Hervati su n a r o d u državi; a kod Servah o tome ni glasa ni traga, samo je kad kad čuti ime ž u p a n i a , koje su od Hervatah primili, i p o g l a v a r s posve zameršenim zlamenovanjem« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 165). Drugim riječima, za razliku od Srba koji su, prema shvaćanju srpskih polemičara, prepoznatljivi kao narod (samo) po jeziku (premda je za Starčevića i to krajnje upitno), Hrvati su, prema Starčeviću, politički narod ili kako sâm kaže: »Hervati su n a r o d u državi«.

O »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« on je naposljetku izrekao i misao da ilirizam, unatoč nastojanju Hrvata, nije polučio odgovarajuće rezultate: »Pod imenom ilirskim radili su Hervati kako i vazda, više za druge nego li za se, zamučali su mnogo, što zamučati nebi bili imali. To su Hervatiti (*corr.* Hervati) radili u ime ljubavi i sloge bratinske; a kad je na to došlo, da svak za svojom žlicom gleda, budite uvereni, da se ni Hervati s n i k i m neće kladati« (*Narodne Novine*, 1852, br. 221; Krtalić, 1982: 169). Pošto ilirizam nije, dakle, postigao svoj cilj, tj. »ljubav i slogu bratinsku« među južnoslavenskim narodima, Hrvatima, prema Starčeviću, ne preostaje ništa drugo nego da slijede primjer onih od

kojih »svak za svojom žlicom gleda«, čime se zapravo postavlja pitanje nacionalne diferencijacije, dakako, još ne i zahtjev za samostalnošću (kao npr. 1861.), za koji u uvjetima Bachova apsolutizma nije bilo mjesta.

Prethodno provedenom kompjutorskom analizom frekvencije riječi (imenica) u Starčeviću članku »Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« omogućen je izbor temeljnih pojmova, odnosno identifikacija njihovih varijanti u različitim padežnim oblicima koje navodimo u tablici:

Tablica 2: Učestalost pojmova u Starčeviću »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«

POJAM	FREKVENCIJA	POJAM	FREKVENCIJA
državah	1	Serble	1
državi	1	Srbli	2
državu	1	Serbuljane	1
domovini	1	Servah	1
domovinu	1	Serve	2
Hervat	1	Servi	8
Hervatah	8	Servianci	1
Hervate	3	Servom	1
Hervati	22	Srb	1
Hervatih	2	Srbalj	1
Hervatom	1	Srbe	1
Ilirstvo	1	Srbi	4
jezik	10	Srbianac	1
jezikom	6	Srbih	1
jeziku	1	Srbin	1
narod	15	Srbljanin	1
naroda	4	Srbljin	1
narodah	2	srbstvo	1
narodi	1	srbstvu	1
narodom	1	veira	1
narodu	2	verom	1
prostoru	1	veru	1
puci	1	viera	1
puk	4	zemlja	3
puka	1	zemlje	2
puku	1	zemlju	4

Iz tablice proizlazi da se u Starčeviću »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« država spominje **triput**, domovina **dva** puta, Hrvati **37**

puta, ilirstvo **jedanput**, jezik **17** puta, narod **25** puta, prostor **jedanput**, puk **sedam** puta, »Serbli« **triput**, »Srbuljani« **jedanput**, »Servi« **12** puta, »Servianci« **jedanput**, »Srbalj« **jedanput**, Srbi **osam** puta (od toga »Srb« i »Srbin« **jedanput**), »Srbinanac« **jedanput**, »Srbljanin« **jedanput**, »Srblijin« **jedanput**, »srbstvo« **dva** puta, vjera **četiri** puta, a zemlja **devet** puta. Najviše se, dakle, spominju Hrvati (dakako, mnogo se spominju i Srbi, ali pod raznim, ne uvijek međusobno kompatibilnim izrazima) i pojam naroda, a prilično je visoka i učestalost uporabe pojma jezika. Kako sam frekvencijski broj (broj ponavljanja) navedenih imenica, kao što je već ranije ustvrđeno, nije dovoljan za rekonstrukciju nacionalne ideologije, odnosno za zaključak o modelu nacionalne integracije, nužna je i kontekstualna analiza gore navedenih pojmova.⁴

Pojam **države** javlja se dva puta u hrvatskom kontekstu (»Hervati imaju državu« i »Hervati su n a r o d u državi«), a jedanput dolazi u smislu države općenito (»polag političkoga uređenja državah«).

Pojam **domovine** javlja se jedanput i u hrvatskom i u srpskom kontekstu (»Da vidimo dogodjajnicu ovih narodah samo u današnjoj njihovoj domovini«), a jedanput smo u hrvatskom kontekstu (»Hervati [...] načine si novu domovinu«). Inače, pojam domovine jedan je od pojmova koji u Starčevićevu članku nedvosmisleno upućuju na pojam teritorija.

Izraz »**Hervati**«, u različitim padežnim oblicima znači, naravno, ime naroda (»Hervati su n a r o d [...]«). Takav je kontekst u svim slučajevima uporabe imena Hrvata u tekstu nedvosmislen.

Izraz »**ilirstvo**« javlja se u kontekstu koji ne upućuje samo na njegovo značenje u smislu nacionalnointegracijske ideologije, nego ukazuje i na njegovu onovremenu supstituciju ideologijom hrvatstva i ideologijom srpstva: »Otc i dedi onih, koji se danas za srbstvo nadimlju, nadimaše se za Ilirstvo«.

Riječ »**jezik**« javlja se u različitim padežnim oblicima, a u kontekstu se većinom definira ili kao srpski jezik (npr.: »Gdje je taj srbski jezik?«) ili kao hrvatski jezik (npr.: »Istrianac veli da piše jezikom h e r v a t s k i m «), odnosno u sklopovima koji upućuju na takav zaključak (npr.: »Hervat je i prije imao [...] svoj jezik«, »i ovaj jezik derže za srbski«). Zanimljivo je da se i narječja interpretiraju kao jezici: »da je čakavština jezik hervatski«, »ko je taj štokavski jezik skovao?«.

Riječ »**narod**« javlja se također u različitim padežnim oblicima, koristi se često, a u kontekstu se definira većinom kao hrvatski narod (npr.: »Hervati su n a r o d [...]«) ili u sklopovima koji na to upućuju (npr.: »narod, koi se je služio [...] jezikom hervatskim«, »oni, koji su se [...] kao gospodujući narod za Hervate izdali«). Ponegdje se govori i o srpskom narodu (npr.: »gde su pisma toga naroda srbskoga?«), a spominju se i drugi narodi (»narod ilirski«, »narod panonski«, »na-

⁴ Svi izvorni navodi, koji se koriste u kontekstualnoj analizi članka »Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«, preuzeti su iz Krtalićeva izdanja (vidi: Krtalić, 1982: 163–169) i sravnjeni s izvornikom u *Narodnim Novinama*, 1852, br. 221 od 27. rujna 1852.

rod slavjanski«). Jedanput se koristi sklop »europskih narodah«, odnosno »ovih narodah« (misli se i na Hrvate i na Srbe: »Da vidimo dogodjajnicu ovih narodah [...]«). Premda, govoreći o narodu, većinom misli na Hrvate, Starčević na tri mjesta rabi i sklop »naš narod«, odnosno »naroda našega« (»od one strane naroda našega, koju oni za tako zvane Srbe derže«, »Ime Servus [...] koje su oholi tudjinci davali jednoj strani naroda našega«, »naš narod oko Beograda i po Sremu«). Budući da on ne precizira značenje navedenih sklopova, iz konteksta se može samo naslućivati da je riječ o Hrvatima, odnosno Srbima. Čini se da bi tu mogla biti riječ o (podsvjesnim) reminiscencijama nekadašnjeg ilirca, neovisno o tome što se neizmerno trudi oko hrvatstva.

Pojam **prostora** odnosi se u kontekstu (u primjeru koji nas zanima) na teritorij oko kojeg se Starčević neposredno spori sa srpskim polemičarima: »Razgledajte se sada po onome prostoru, u koji ste bili s g. Šafaříkom nekako v Srb e ž r a z k o p i t i l i «. Drugi primjer, koji se odnosi na prostor u samom članku (»a ja ću vam [...] odgovoriti, što mi sada prostor nedopusća«), posve je zanemariu (u pitanju je drugo značenje). U smislu prostora u članku se pojavljuju i izrazi kao »mesto« i »stan«, ali su oni manje važni.

Za razliku od pojma naroda koji većinom rabi u hrvatskom kontekstu, pojam **puka** u različitim padežnim oblicima Starčević koristi isključivo za Srbe (npr.: »Šaka Bugarah na sedam godina zaslužni puk servianski«). Samo se na jednome mjestu govori o nesrpskim ranosrednjovjekovnim entitetima (u smislu puka): »Zahumci i ostali puci od Cetine prama Dubrovniku«. Za razliku od Hrvata koje drži narodom, Srbi su za Starčevića »puk«. Razlika je očito u pretpostavci o postojanju više razine strukturalne integracije, koju je moguće pripisati pojmu naroda u odnosu na pojam puka.

U identifikaciji srpskog **imena** Starčević, kako smo već rekli, koristi razne riječi, među kojima prevladavaju izrazi »**Servi**« i »**Srbi**«, dakako u različitim padežnim oblicima. Korištenje izraza »**Servi**« u skladu je s njegovom postavkom o sužanjskom podrijetlu i naravi Srba. No, Starčević rabi i druge izraze (»**Serbli**«, »**Serbuljani**«, »**Srbianac**«, »**Srbljanin**«, »**Srbljin**«), premda ipak manje nego izraze »**Servi**«, »**Srbi**« ili »**Serbli**« (u različitim padežnim oblicima). Kontekst tih izraza nije ni potrebno posebno objašnjavati. Jednom se koristi i izraz »**Srbli**« (nije u tablici). Zanimljivo je ipak da se izraz »**Srbi**« često javlja pod navodnicima (npr.: »Kako stoje tako zvani 'Srbi'?«), a i naznaka »tako zvani« dovoljno govori o Starčevićevu nastojanju da u negaciji (pravoga) srpskog imena ističe više druge, mahom pogrdne i/ili iskrivljene izraze, kao npr. »**Servi**«.

Kontekst izraza »**srbstvo**« ukazuje na ideološki sklop (slično kontekstu pojma ilirstva).

Pojam **vjere** javlja se u kontekstu izgovora tog izraza kao riječi kod Slovenaca (»ne viera, nego veira«), odnosno u značenju pravoslavne vjeroispovijedi (»tako vi i iztočnu veru zovete srpskom verom«). Uloga pojma vjere u Starčevićevom članku ipak je sporedne važnosti.

Izraz »**zemlja**«, u nekoliko padežnih oblika, znači teritorij, a javlja se gotovo isključivo u srpskom kontekstu (npr: »a Servi p r o s e Bizantinca za k o m a d zemlje«).

* * *

Iz svega što je dosad navedeno proizlazi da Starčević:

- diferencira Hrvate od Srba;
- jezičnom kriteriju srpskih polemičara suprotstavlja politički kriterij;
- afirmira hrvatstvo, a srpstvo i ilirizam poriče;
- formulira neke osnovne postavke svoje pravaške ideologije.

Izvedene je zaključke, naravno, potrebno raščlaniti. Da Starčević Hrvate oštro diferencira od Srba vidljivo je već iz korištenja pojmova koje on svjesno stavlja u funkciju artikulacije pitanja i problema kojima je u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« zaokupljen. Hrvati su narod, a Srbi puk. (U pitanju je shvaćanje o višoj strukturalnoj razini pojma »narod« za razliku od pojma »puk«.) Hrvati imaju jasno definirano ime, a Srbi ne znaju ni sami kako se zapravo zovu. Izvođenje srpskog imena iz latinskog pojma *servus* i degradiranje Srba do razine ropskog praha uz istovremeno uzdizanje »gospodujućeg naroda« Hrvata najviši je izraz takve artikulacije.

Budući da se presezanja srpskih polemičara na račun hrvatstva zasnivaju na jezičnom kriteriju vrednovanja narodnosti kao glavnom argumentu, Starčević se najžešće obara baš na njega. Pritom on afirmira hrvatski, a negira srpski jezik. Poricanjem srpskoga jezika nastoji se osporiti taj kriterij i time srpskim polemičarima oduzeti glavni argument kojim se u svojim nastojanjima služe, odnosno otupjeti oštricu njihove prodornosti. Stoga je i razumljiva razmjerno visoka frekvencija pojma jezika u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«, premda se Starčević inače nikada nije posebno bavio jezičnim pitanjima. Za razliku od srpskih polemičara koji se u negaciji hrvatskog imena i jezika koriste jezičnim argumentom, Starčević u poricanju srpskoga jezičnog kriterija poseže za političkim kriterijima. U nastojanju da opravda njegovu uporabu poziva se na bogatu hrvatsku državopravnu tradiciju i povijesno hrvatsko državno pravo. Nastojeći s tog polazišta dokazati tvrdnju »Hervati su n a r o d u državi«, tj. tvrdnju da su Hrvati politički narod, poziva se na povijest Hrvata u ranome srednjem vijeku, jer je jedino tada i postojala hrvatska država. To što se u tu svrhu koristi Porfirogenetom kao povijesnim izvorom sumnjive vrijednosti, ne predstavlja mu problem. Uostalom, i srpski se polemičari koriste povijesnom baštinom u konstruiranju »argumentacije« kakva im odgovara. Budući da je historijska znanost u to vrijeme bila tek u počecima svoga razvoja, a utjecaj povijesnih mitova i tradicije na kreiranje povijesnog mišljenja znatan, takvo je ponašanje dijelom i shvatljivo.

Negacija srpstva kao odgovor na negaciju hrvatstva središnja je os Starčevićevih izvođenja u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«. Budući da srpski polemičari negiraju hrvatstvo i veličaju srpstvo, razumljivo je da i Starčević reagira poricanjem srpstva i afirmacijom hrvatstva. U pitanju je jezik

konfrontacije. Uzajamne su negacije i afirmacije u tom smislu nesumnjive. Ali on istom prvi put poriče i ilirizam kao iluziju čiji se neuspjeh, prema njegovu mišljenju, odrazio i na trenutačne hrvatsko-srpske divergencije, neovisno o tome što je ilirska misao tada u određenoj mjeri još bila prisutna u javnom životu.

U »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« Starčević je prvi put formulirao i neke osnovne postavke svoje pravaške ideologije koju je kasnije postupno razvijao do pune artikulacije. U taj se razvoj, među ostalim, uklapa i njegov odgovor na Vukove izjave da su Hrvati štokavci Srbi, a kajkavci Slovenci, suprotnom tvrdnjom kojom je i Srbe i Slovence (»planinski Hrvati«) obuhvatio u hrvatstvu (Gross, 1985: 385). To se ipak ne može dovesti u kontekst interpretacije polemike iz 1852., jer o tome u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« nema ni traga. Starčević se u tom početnom razdoblju formuliranja ideologije pravaštva više bavi diferenciranjem Hrvata od Srba (dakle, ne obuhvaćanjem srpstva u hrvatstvu), a spominjanje Slovenaca u njegovu članku ionako je krajnje marginalne naravi. Obuhvaćanje Srba i Slovenaca u hrvatstvu pojavljuje se kao rezultat njegova misaonog razvoja u narednom razdoblju, svakako poslije 1852.

Osnovnu misao svoga ideološkog izvođenja u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« Starčević je izrazio u izjavi »Hrvati su n a r o d u državi«. Za razliku od Srba koji su, prema srpskim polemičarima, »narod po jeziku«, Hrvati su, prema Starčeviću, politički narod. Iz toga se može izvesti zaključak o modelu nacionalne integracije, odnosno o biti Starčevićeve ideologije hrvatstva toga vremena koja se u analiziranom slučaju temelji na ideološkoj konstrukciji »Staatsnation« (državna nacija). U ovom slučaju ne radi se o stvarnoj državnoj naciji (Starčević u analiziranom članku ni ne rabi izraz »nacija«, jer su nacionalno-integracijski procesi još u tijeku), nego o ideologiji državne nacije. Riječ je, zapravo, o specifičnu poimanju ideje naroda, za koji se smatra da predstavlja političku cjelinu. U pitanju je, dakle, ideološka konstrukcija prema kojoj se pojam naroda u državi (politički narod) pojavljuje i apostrofira kao bitan pokazatelj, odnosno kriterij vrednovanja narodnosti. Slijedom toga, pretpostavljeno strukturiranje nacije u procesu nacionalne integracije odvija se na temelju prepoznatljivoga političkog zajedništva (dakako, konstruiranoga). Ideološka konstrukcija »Staatsnation« (u članku »Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«) u diferencijalnom razmaku prema ideološkoj konstrukciji »Sprachnation« (u članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi«) temeljna je ideološka okosnica Starčevićeva članka.

Ako s tog stajališta ponovno promotrimo izjavu »Hrvati su n a r o d u državi«, naravno u kontekstu sadržaja »Odgovora Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« u cjelini, neizbježno se nameće sljedeće pitanje: ako se Starčević poziva na ideju države, kako, unatoč tome, objasniti činjenicu da je u tom članku određenje (državnoga) teritorija prilično maglovito (za razliku od članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi« gdje se teritorij prilično jasno definira), a pojam države jedva da se i koristi (nizak frekvencijski broj), tim više kad se zna da je teritorij (uz stanovništvo) osnovna pretpostavka za definiciju države. U poimanju teritorija Starčević u osnovi razlikuje »domovinu«, »prostor« i »zemlju«. Svaki od tih izraza ne

znači isto. Dok se pojam domovine rabi pretežito u hrvatskom kontekstu a pojam zemlje pojavljuje u srpskom kontekstu, pojam prostora odnosi se zapravo na međuprostor između ranosrednjovjekovne hrvatske »domovine« i »komada« srpske zemlje, koji je predmet Starčevićeva izravnog spora sa srpskim polemičarima. Ali, za razliku od njihova inzistiranja na korištenju jezičnoga kriterija u svrhu razmjerno decidiranog određenja teritorija, iz Starčevićevih se izvođenja o hrvatskim banovinskim područjima, Crvenoj Hrvatskoj i sl. može tek neizravno zaključivati na koji on teritorij zapravo reflektira. Izgleda da Starčević tada još nije internalizirao jasno stajalište glede pitanja državnog teritorija. U uvjetima neoapsolutizma u Habsburškoj Monarhiji bilo je ionako nemoguće postaviti zahtjev za samostalnom hrvatskom državom s jasno određenim teritorijem. Vjerojatno je to razlogom što on malo koristi pojam države, a vjerojatno stoga izostaje i njezino poblize određenje.

Budući da Starčević ipak, neovisno o tome, razvija pojam političkog naroda kao indikatora narodnosti u opreci prema određenju naroda na osnovi jezika, potrebno je ipak pokušati razmotriti o čemu je tu zapravo riječ. U uvjetima apsolutizma nije, doduše, bilo moguće poblize definirati državu u stvarnosti (zato Starčević o njoj govori samo u povijesnim kategorijama), ali to ipak, čini se, nije predstavljalo zapreku da se na temelju državopravne tradicije, na koju se on poziva, poblize ne definira pojam političkog naroda. Kako u određenoj državi može biti samo jedan politički narod (*one nation, one state* – Gellner, 1983: 134 i d.), tako u Hrvatskoj može postojati samo politički narod Hrvata. Iz Starčevićevih se izvođenja u analiziranom članku može formulirati zaključak o shvaćanju po kojem politički narod ne proizlazi iz države (koja u stvarnosti tada ni ne postoji), nego zamišljena država (koja je za Starčevića stvarnost, premda virtualna) proizlazi zapravo iz političkog naroda. Nije slučajno da je u izjavi »Hrvati su n a r o d u državi« naglasak upravo na riječi »narod«. Drugim riječima, postojanje političkog naroda bitna je pretpostavka i za ozbiljenje pretpostavljene države. Srbi, međutim, ne mogu pretendirati na status političkog naroda jer oni, prema Starčeviću, nisu narod nego puk. Budući da se za Hrvate određuje status političkog naroda, razumljiva je razmjerno visoka učestalost pojavljivanja pojmova Hrvata i naroda (u hrvatskom kontekstu) u »Odgovoru Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam«. S tog stajališta, neovisno o izostanku poblize definicije same države, ideološka konstrukcija »Staatsnation« (državna nacija) u hrvatskom kontekstu u ovom slučaju nije upitna.

8. Komparacija i završna razmatranja

Nakon pojedinačne analize anonimnog članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi« i Starčevićeva »Odgovora Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam« preostaje nam njihova komparacija u svjetlu razmatranja zaključnih pitanja o prirodi polemike i naravi njezinih aktera.

Ako se analizirani članci međusobno usporede može se, neovisno o određenim sličnostima na pojavnj razini, uočiti njihova višestruka različitost i međusob-

na oprečnost. Opseg članaka je različit, a njihov sadržaj suprotan. Razlike su primjetne i u koncepciji i u nazivlju i u uporabi temeljnih pojmova koje smo izdvojili i analizirali u svrhu rekonstrukcije njihove ideološke i nacionalnointegracijske matrice i njezine što primjerenije interpretacije. U odnosu na članak »G. Ljudevit Gaj i Srbi« koji se odlikuje pojednostavljivanjima u izvođenju, Starčevićev je tekst znatno slojevitiji. Osim toga, sa stajališta interakcije sadržaja obaju članaka može se izvesti zaključak o verbalnom tipu komunikacije – u pisanom obliku (za razliku od neverbalne: govor tijela, dodir, parajezik). Komunikacija je, nadalje, bila medijska (novine kao medij komunikacije) i elitna (pismeni način komuniciranja), jer je pismena kultura toga doba dominantno elitna kultura. Za razliku od nje, pučka je kultura zbog razmjerno niske razine opće pismenosti u to vrijeme još bila prevladavajuće usmenoga karaktera.

Međusobna oprečnost analiziranih članaka najizravnije dolazi do izražaja u vidljivu svođenju njihove ideološke i nacionalnointegracijske matrice na dualizam u kojem se ogledaju dva samostalna, različita i nesvodljiva načela na koje se može primijeniti opreka među ideološkim konstrukcijama »Sprachnation« (jezična nacija) vs. »Staatsnation« (državna nacija). Kao što se u prvome srpstvo afirmira, a hrvatstvo poriče, tako se u drugome, čak nesrazmjerno više, hrvatstvo afirmira, a srpstvo poriče. Štoviše, poriče se u isti mah i ilirizam i njegova baština. Odgovor na pitanje zašto je to bilo tako valja potražiti u mikro- i makrookolnostima situacije u kojoj je bila riječ o pitanju određenja nacije u hrvatskom i srpskom obzorju.

Za apsolutizma su u Hrvatskoj i Slavoniji među središnjim pitanjima pravo i ustavnost. Habsburška je Monarhija bila strukturirana na povijesnim pokrajinama koje se nisu mogle mijenjati, a apsolutizam je išao za tim da se to stanje dodatno učvrsti. Budući da narodnosni prostori nisu bili identični s povijesnim pokrajinama, nacionalnointegracijski procesi u Habsburškoj Monarhiji odvijali su se više-manje u opreci s takvom strukturom. Stoga se Starčević u isticanju političkoga kriterija u implicitnom razgraničenju nacionalnih okvira (premda izrijekom ne govori o tome) ne poziva na *status quo* nego na povijesno pravo i hrvatsku državnopravnu tradiciju koja je, poglavito u svojim povijesnim reminiscencijama, u mnogo čemu nadilazila aktualnu pokrajinsku fragmentiranost. U okolnostima apsolutizma i prodora germanizacije prevaga pitanjâ političko-pravne naravi u određenoj je mjeri rasprave o jeziku u hrvatskom prostoru potisnula u drugi plan.

U srpskom obzorju, međutim, jezik je bio bitan za prostor. Ulogu jezgre okupljanja srpstva u prvoj polovici 19. stoljeća, nesumnjivo, sve više preuzima Kneževina Srbija. Kneževinom su u to vrijeme vladali knez Aleksandar Karađorđević i ustavobranitelji (1842. –1858.). Njihovo je vrijeme bilo vrijeme mnogih reformi i novina, među kojima se svakako najvažnijom može ocijeniti donošenje *Građanskog zakonika* 1844. (Agičić, 1994: 14). Ali, Srbija kao mala autonomna kneževina u okviru Osmanlijskog Carstva na političkom planu nije mogla mnogo učiniti u nacionalnom smislu. To su pokazali npr. već i početni koraci u ostvarivanju planova iznesenih u *Načertaniju* Ilije Garašanina (1812–1874.) – tajnom programu

vanjske i nacionalne politike Srbije iz 1844. – i druge aktivnosti (vidi: Agičić, 1994: 27–106). Za razliku od Starčevića koji je u hrvatskoj državnopravnoj tradiciji nalazio dovoljno uporišta i u pogledu teritorijalnih pitanja (ranosrednjovjekovne hrvatske zemlje /banovinska područja/, Crvena Hrvatska), Srbi se glede pitanja određenja vlastitoga nacionalnog teritorija nisu mogli mnogo oslanjati na politički kriterij, jer srednjovjekovna srpska država nikad nije obuhvaćala krajeve preko Save, Dunava i Drine na koje su oni pretendirali. Dušanovo je carstvo čak i u *Načertaniju*, kao izrazito političkom programu (srpska verzija ideološke konstrukcije »Staatsnation«), samo »osnov i temelj tvrdi« (Agičić, 1994: 111) za nacionalnu integraciju. Stoga se oni pozivaju na jezični kriterij i osobito na onakvu njegovu formulaciju kakvu je, primjerice, glede pitanja pripadnosti štokavštine anticipirao Vuk Karadžić 1849.

Slijedom neizvjesnosti nacionalnih okvira, egzistencijalnog straha za zajednicu (i stoga aktiviranja odgovarajućih obrambenih mehanizama) i različitoga etno-ili teritorijalnocentričnoga shvaćanja došlo je i na ovom primjeru do suprotstavljenosti dvaju gledišta: »gledište nekakva povijesnog stanja, statusa quo, povijesnoga osjećaja ili potrebe« vs. »gledište etničke, jezične pripadnosti« (Bibó, Huszár i Szűcs, 1995: 69). Aplicirajući izneseno stajalište možemo samo dodati opasku da u navedenom slučaju u Starčevića ipak nije primarno bio u pitanju *status quo* nego povijesno pravo, odnosno hrvatska državnopravna tradicija. Inzistiranja s jedne strane na povijesnom pravu, a s druge na jezičnoj pripadnosti kao kriterijima vrednovanja u analiziranoj povijesnoj situaciji upućuju na anuliranje načela *statusa quo* (postojećeg stanja), što bi se dijelom moglo shvatiti i kao određena vrsta frustracijske reakcije izazvane nametanjem apsolutističkog sustava u Monarhiji naspram razvojnih kretanja nacionalne prirode. Takvoj bi se reakciji u nekoj mjeri mogao pripisati i utjecaj na određeno deformiranje političke kulture koje je došlo do izražaja u ovoj polemici: ona je, naime, imala očito i ulogu svojevrzne katarze. Budući da je intenzitet Starčevićeve reakcije ovisio o intenzitetu podražaja sa strane srpskih polemičara, nema razloga sumnjati i u odgovarajući utjecaj emocija na njihovu aktivnost, a da one smanjuju objektivnost u prosudbama (što je došlo do izražaja na objema stranama) nije potrebno posebno dokazivati.

Slijedom toga treba, dakle, imati na umu i posve sigurno ne malen utjecaj situacije na Starčevićovo djelovanje. Pored mehanicističkog načela opće uzročnosti, postavlja se i pitanje situacijski uvjetovanog htijenja, odnosno motivacije, odluke i konačnog djelovanja (instrumentalnog ponašanja radi zadovoljenja motiva, odnosno potrebe). Radilo se, naime, o motiviranosti potrebom za trenutnom reakcijom na izazovna istupanja. Štoviše, prema nekim shvaćanjima, komunikacija je (sa stajališta egzistencije) aktivna otvorenost pojedinca za drugog pojedinca. Tek očitovanjem drugome čovjek postiže svoju vlastitost (usp. *Filozofijski rječnik*, 1989: 173). S obzirom da je bila u pitanju elitna komunikacija, takvo se stajalište može primijeniti i na ovu polemiku, kao djelovanje aktera na razini mikroperspektive, što je onda imalo određen učinak i na široj osnovi.

Odnos ideja i činjenica u analiziranoj povijesnoj situaciji suočava nas nužno i s problemom vrijednosti spoznaje⁵ utemeljene na tvrdnjama koje je pratio, nema sumnje, dosta visok stupanj uvjerenosti aktera polemike u ispravnost svojih misli. I pisac članka »G. Ljudevit Gaj i Srbi« i Starčević istupaju jednostrano, etno- i/ili teritorijalnocentrički, voluntaristički pretpostavljajući (vlastite) ideje i predodžbe jedan drugome. Njihova bi uzajamna oprečnost, ako bismo je promatrali samo s tog stajališta, bila ujedno i njihova zbiljska autoopreka: nastojeći dokazati vlastite »istine«, obojica upadaju u zamku poricanja nužnosti cjelovitije percepcije prošle i tada postojeće stvarnosti, odnosno zbilje ili konkretno dane problemske situacije. Šulekov članak »Srbi i Hrvati« iz 1856. (Krtalić, 1982: 211–234; usp. Vince, 1990: 291 i d.), primjerice, jasno je svjedočanstvo da je već i u ono vrijeme postojala svijest o tome kako rasudna moć pojedinaca ili određenih skupina u artikulaciji otvorenih pitanja i problema koji se pred njih postavljaju ne bi trebala svoju snagu crpiti iz iracionalnih izvorišta, nego bi se njihova spoznaja morala voditi nastojanjem da se utvrdi ono što je doista objektivno održivo, ono što vrijedi iznad subjektivnoga pojedinačnog doživljaja i iskaza. Otvoreno je, međutim, pitanje stupnja internalizacije takva pristupa uzajamnim odnosima u obzoru hrvatsko-srpskih interakcija. Osim toga, zbog proturječnosti same povijesti (koja nije istovjetna s ljudskim iskustvom) teško je definirati bit povijesne stvarnosti, odnosno zbilje kao takve, jer njezina interpretacija ovisi o kutu percepcije. Kako zbilja u osnovi obuhvaća i sve sadržaje svijesti, pa je zato širi pojam od pojma stvarnosti (usp. *Filozofijski rječnik*, 1989: 360), polemiku je moguće shvatiti i kao alternativno preispitivanje uvriježenih i prividno neospornih zakonitosti i (baštinjenih) spoznaja onoga vremena (npr. ilirskih). Može se zaključiti kako je i takvo »idejno zastranjivanje« (Gaj se, primjerice, u svom »Izjavljenju radi Starčevićevih članaka o Sèrbima i sèrbskom jeziku« izrijekom ogradio o njegove »nadri-theorie«) (Krtalić, 1982: 169–171; usp. Gross, 1985: 385; Vince, 1990: 286), među ostalim, na sebi svojstven način pridonijelo oblikovanju daljnjih pristupa problematici u nastavku procesa spoznavanja biti predmeta spora. Polemika se, naime, odlikuje idejama, premda ne i rješavanjem problema.

U Starčevićевой kritici izvodenjâ u članku »G. Ljudevit Gaj i Srbi« mogu se prepoznati i neka obilježja takve vrste kritike koja neko stajalište pobija s kakva drugog stajališta, a ne iz imanentnih pretpostavki toga samog stajališta (usp. *Filozofijski rječnik*, 1989: 338). Takav se postupak najbolje ogleda u opreci između ideoloških konstrukcija »Staatsnation« (državna nacija) i »Sprachnation« (jezična nacija). Teze srpskih polemičara o Srbima i srpskom jeziku Starčević pobija sa stajališta svojih protuteza o Hrvatima i hrvatskom jeziku, a njihov jezični kriterij osporava sa stajališta vlastitoga političkoga kriterija vrednovanja narodnosti. U revnu nastojanju oko negacije srpstva kao odgovoru na negaciju hrvatstva, on je naposljetku čitavu stvar doveo do besmisla (*deductio ad absurdum*). Tako se, naime, mo-

⁵ Pitanje se samo postavlja jer bi za elaboraciju spoznajnih problema u analiziranoj polemici bio potreban poseban (filozofski) osvrt, a to nije zadaća ovog, prije svega, povijesnog priloga.

že označiti njegova prvobitna svrhovita namjera koja je pretjerivanjem u izvođenju dovedena do svoje suprotnosti (usp. *Filozofijski rječnik*, 1989: 64). U nastojanju da neutralizira jednu krajnost, Starčević je otišao u drugu. Drugim riječima, polemika je kulminirala srazom suprotnosti, a da problem koji je doveo do takve komunikacijske pojave nije tada bio ni izdaleka odgovarajuće riješen.

Ipak, može se reći da polemika posjeduje određenu vrijednost, osobito sa stajališta identifikacije i postavljanja »na dnevni red« niza otvorenih pitanja i neriješenih problema koji će u kasnijem misaonom razvoju baš u Starčevića i pravaša doživjeti svoju punu artikulaciju. Ona se, stoga, može smatrati važnim korakom naprijed prema onome što je za njezine protagoniste bila budućnost, a za nas je prošlost.

Korisno bi, najzad, bilo pogledati dokle je dosegalo shvaćanje otvorenih pitanja i neriješenih problema imanentnih prirodi procesa tvorbe nacija u samih protagonista polemike. Jesu li i koliko bili svjesni prirode problema s kojima su se suočili, odnosno naravi pitanja koja su postavili? Je li im npr. bio jasan pojam naroda? Budući da je ljudska svijest nužno uvijek svijest o nečemu, odgovor bi mogao biti samo potvrđan. Teško bi bilo i zamisliti da bi akteri polemike s toliko energije zastupali ideje o nečemu čije biti ne bi bili svjesni (Korunić, 1996: 146–148), neovisno o tome što je uloženi napor doveo tek do »prepoznavanja« spornih pitanja i problema, čije je rješavanje nužno pretpostavljalo daljnji povijesni razvitak.

9. Zaključak

Pojavivši se kao rezultat različitih stavova i shvaćanja njezinih protagonista o otvorenim pitanjima i neriješenim problemima imanentnim prirodi procesa tvorbe nacija u 19. stoljeću, polemika iz 1852., može se zaključiti, pokazuje se u svjetlu pojavnih oblika emanacije toga povijesnog procesa na prostoru srednje i jugoistočne Europe u novom vijeku, dok Starčevićeva uloga u polemici ukazuje na jednu od mogućih manifestacija pojedinaca u njemu. Ideologija jezične pripadnosti, odnosno političkog naroda, kojom je polemika prožeta, imala je u tom kontekstu s jedne strane ulogu situacijske usmjerenosti samih aktera polemike u strukturi spomenute povijesne mijene u naznačenome prostoru i vremenu, a s druge je strane bila u funkciji izgrađivanja nacionalnih identiteta, jer je polemikom identificiran niz pitanja i problema čije je rješavanje pretpostavljalo daljnja razvojna kretanja u procesima nacionalne integracije u Hrvata i Srba u 19. stoljeću. Kao jedan od oblika nacionalne komunikacije, polemika je pokazatelj njezine slojevitosti ali i ogledalo složenosti ljudske prošlosti. U tim je okvirima moguće prepoznati i domašaj ovoga priloga kao tek jedne moguće rekonstrukcije nekih sastavnica te prošlosti, koja može biti poticajna za njezina daljnja promišljanja i stalnu reinterpretaciju povijesti.

IZVORI

Narodne Novine, Zagreb, 1852, br. 189 od 18. kolovoza

Narodne Novine, Zagreb, 1852, br. 221 od 27. rujna

KRTALIĆ, Ivan (ur.) (1982). *Viek narodnosti. Polemike u hrvatskoj književnosti*, sv. 2. Zagreb: Mladost.

LITERATURA

AGIČIĆ, Damir (1994). *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*. Zagreb: AGM.

BIBÓ, Istvan, Tibor HUSZÁR i Jenő SZÜCS (1995). *Regije evropske povijesti*. Zagreb: Naprijed.

DRECHSLER (VODNIK), Branko (1912). *Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma Bachova*. Zagreb (pretisak iz »Hrvatskog kola«, knj. VII).

EISENSTADT, Samuel Noah (1991). »Die Konstruktion nationaler Identitäten in vergleichender Perspektive«, u: Bernhard Giesen (ur.). *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 21–38.

Filozofijski rječnik (u redakciji Vladimira Filipovića), 3. izd. (1989). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

GELLNER, Ernest (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Cornell University Press.

GIESEN, Bernhard (1991). »Einleitung«, u: Bernhard Giesen (ur.). *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 9–18.

GIESEN, Bernhard i Karl JUNGE (1991). »Vom Patriotismus zum Nationalismus. Zur Evolution der 'Deutschen Kulturturnation'«, u: Bernhard Giesen (ur.). *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 255–303.

GROSS, Mirjana (1973). *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.

GROSS, Mirjana (1981). »O integraciji hrvatske nacije«, u: Mirjana Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 175–190.

GROSS, Mirjana (1985). *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*. Zagreb: Globus.

HORVAT, Josip (1990). *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (pretisak izdanja Antuna Velzeka iz 1940.).

HROCH, Miroslav (1979). »Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća«, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, br. 1, str. 23–40.

IVIĆ, Pavle (1986). *Srpski narod i njegov jezik*. 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga.

KORUNIĆ, Petar (1989). *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.–1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*. Zagreb: Globus.

KORUNIĆ, Petar (1996). »Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije«, u: Mira Kolar-Dimitrijević (ur.). *Spomenica Ljube Bobana (1933.–1994.)*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, str. 145–157.

MAŠTROVIĆ, Tihomil (1997). »Ante Starčević i krug oko 'Zore dalmatinske'«, u: Dubravko Jelčić i Tomislav Sabljak (ur.). *Ante Starčević i njegovo djelo. Zbornik radova*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 175–185.

MOGUŠ, Milan (1997). »Starčevićevi pogledi na hrvatski jezik«, u: Dubravko Jelčić i Tomislav Sabljak (ur.). *Ante Starčević i njegovo djelo. Zbornik radova*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 143–150.

NOVAK, Viktor (1967). *Vuk i Hrvati*. Beograd: Naučno delo.

Povijest svijeta od početka do danas (1990). 2. izd. Zagreb: Naprijed.

ROKSANDIĆ, Drago (1991). *Srpska i hrvatska povijest i »nova historija«*. Zagreb: Stvarnost.

STANČIĆ, Nikša (1980). *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)*. Zagreb: Odjel za hrvatsku povijest.

STANČIĆ, Nikša (1997). »Ante Starčević i Eugen Kvaternik«, u: Dubravko Jelčić i Tomislav Sabljak (ur.). *Ante Starčević i njegovo djelo. Zbornik radova*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 35–44.

STARČEVIĆ, Mile (1992). »Kako je došlo do Starčevićeve negacije Srba«, u: *Dr. Ante Starčević (o 40. obljetnici smrti)*. Split: Laus (pretisak; izvornik: Zagreb, 1936).

ŠIDAK, Jaroslav (1971). »Starčević, I. Ante«, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 127–130.

ŠIDAK, Jaroslav (1973). *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.

ŠIDAK, Jaroslav, Vinko FORETIĆ, Julije GRABOVAC, Igor KARAMAN, Petar STRČIĆ i Mirko VALENTIĆ (1988). *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost.

VINCE, Zlatko (1990). *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. 2. izd. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Željko Holjevac

LANGUAGE AND NATION WITHIN THE CROATIAN AND SERBIAN NATIONAL IDEOLOGIES: STARČEVIĆ'S POLEMIC FROM 1852

SUMMARY

The paper deals with some aspects of national identity, ideological constructions and attitudes, their similarities and differences as well as with the polemics between Croats and Serbs in the middle of the 19th century shaped according to the model of Starčević's polemic from 1852. The author tries to explain *ad hoc* the contrast between the ideological constructions "Sprachnation" (language nation) and "Staatsnation" (state nation), particularly in the context of Croatian-Serbian interactions at that time. During the process of Croatian and Serbian national integrations, Ante Starčević (1823–1896) began in Croatia a polemic (a form of national communication) with the newspaper *Srbski Dnevnik* from Novi Sad, because it contested the Croatian name and language. Starčević underlined the value, the historical character and also the "classicism" of the Croatian language, at the same time contesting the Serbian language. When the denial of the Croatian name and language was again formulated in the anonymous article *G. Ljudevit Gaj i Srbi*, published in *Srbske Novine* from Belgrade, Starčević contested, in his article *Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam*, published in *Narodne Novine* from Zagreb in September 1852, the national value and special characteristics as well as the name and language of the Serbs. Proceeding from an analysis of the basic terms that constitute the "speech of national communication", this essay attempts to formulate a point of view about the contradiction between ideological construction of national membership based on language ("Sprachnation") and ideological construction which perceives the nation as a political corpus ("Staatsnation"). Both constructions are applied to this case study.

KEY WORDS: Starčević's polemic, Croats, Serbs, "Sprachnation", "Staatsnation", national communication

Željko Holjevac

LANGUE ET NATION DANS LES IDÉOLOGIES NATIONALES CROATE ET SERBE: LA QUERELLE DE STARČEVIĆ DÉPUIS 1852

RÉSUMÉ

L'article traite de certains aspects de l'identité nationale, de constructions et d'attitudes idéologiques, de leurs similitudes et différences aussi bien que de la polémique entre Croates et Serbes à la moitié du 19e siècle, articulée selon le modèle de la polémique de Starčević de 1852. L'auteur tente d'expliquer le contraste entre les constructions idéologiques « Sprachnation » (nation de langage) et « Staatsnation » (état-nation), particulièrement dans le contexte des interactions croates et serbes à cette époque. Durant le processus des intégrations nationales serbe et croate, Ante Starčević (1823-1896) lança en Croatie une polémique (une forme de communication nationale) avec le journal *Srbski Dnevnik* de Novi Sad, parce qu'il contestait le nom et la langue croates. Starčević soulignait la valeur, le caractère historique et aussi le « classicisme » de la langue croate, contestant en même temps la langue serbe. Quand le déni du nom et de la langue croates fut à nouveau formulé dans l'article anonyme « G.Ljudevit Gaj i Srbi », publié dans *Srbske Novine* de Belgrade, Starčević contesta, dans son article « Odgovor Srbskome Dnevniku i Beogradskim Novinam », publié dans *Narodne Novine* de Zagreb en septembre 1852, la valeur nationale et les spécificités aussi bien que le nom et la langue des Serbes. Procédant à partir d'une analyse des termes de base qui constituent "le langage de communication nationale", cet essai tente de formuler un point de vue à propos de la contradiction entre construction idéologique de l'adhésion nationale basée sur la langue ("Sprachnation") et construction idéologique qui perçoit la nation comme un corps politique ("Staatsnation"). Les deux constructions sont appliquées à cette étude.

MOTS-CLÉ: querelle de Starčević, Croates, Serbes, « Sprachnation », « Staatsnation », communication nationale